

Student: Gilbert P.B. Smelt, Vrije Universiteit Amsterdam

Studentnummer: 2544907

Module: Bachelor Scriptie Religiewetenschappen

Begeleiders: Prof. Dr. H.C. Stoffels en Dr. C van den Broeke (VU)

Adviseur: Prof. Dr. H.J.M Venbrux (Centrum voor Thanatologie, RU)

Versie: 28 Juni 2015, revisie C

**Religie en sequestratie van de dood in Amsterdam gebaseerd op
begrafenisreglementen in de periode van 1829-1950**

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	2
2. Theorieën sequestratie van de dood.....	5
3. Begraven in Nederland 1829-1950.....	9
4. Optreden sequestratie op basis van literatuuronderzoek	14
5. Optreden sequestratie op basis van begraafplaatsreglementen	18
6. Conclusies	28
7. Vervolgonderzoek	30
8. Reflectie	30
9. Bibliografie.....	32
10. Bijlagen	34

1. Inleiding

Volgens de socioloog Peter Berger is de “dood een essentieel onderdeel van de menselijke conditie”, omdat deze “een van de fundamentele universele parameters waar het sociale en individuele leven in wordt geconstrueerd” is.¹ Vanouds zijn er twee methoden om met de sterfelijkheid om te gaan: transcendentie en acceptatie, waarbij transcendentie al dan niet religieus van aard kan zijn.^{2 3} Religieuze *transcendentie* bestaat in vier vormen: voorouderlijke transcendentie (voorouderverering), mystieke ervaringstranscendentie (waarbij de dood wordt omarmd door acceptatie of extase), culturele transcendentie in de vorm van een dodencultus, en religieuze mythische transcendentie waarin de continuïteit van een persoonlijk bewustzijn na de dood wordt gedefinieerd.⁴ *Acceptatie* kan bestaan uit het accepteren van de dood als een onontkoombaar deel van het bestaan of ontsappingsacceptatie, waarbij de dood wordt gezien als een verlossing uit het huidige bestaan.^{5 6} De socioloog en filosoof Norbert Elias stelt dat in de meer ontwikkelde maatschappijen nu een nieuwe wijze is opgekomen om met de sterfelijkheid te leven, het verdringen van de dood ofwel de *sequestratie van de dood*. Dit woord komt van het latijnse sequestrare wat “in beslag genomen goed bewaren” of “verbannen” betekent.⁷ Hoewel Elias de term sequestratie zelf niet gebruikt, is hij een van de eersten die met zijn civiliseringstheorie probeerde het verschijnsel te verklaren. De gebruikte termen voor sequestratie in de literatuur verschillen overigens wel, zo heeft Ariès het over de “verboden dood”, Gorer over de “pornografische dood”, en Parkes over de “genegeerde dood”. Elias definieert zijn verdrongen dood met “het uit de weg gaan (-) het zo ver mogelijk wegstoppen of verdringen” van de dood”.⁸ In de moderne Engelstalige literatuur wordt nu veelal de term “sequestration of death” gebruikt.⁹ In deze paper zal ik in het vervolg de Nederlandse vertaling *sequestratie* gebruiken. De periode die vrij algemeen wordt genoemd voor deze

¹ (Mellor & Shilling, 1993)411

² (Elias & van den Bergh, 1990)

³ (Maxwell & Tschudin, 1990)

⁴ (Chidester, 1990)1-45

⁵ (Wojtkowiak, Rutjens, & Venbrux, 2010)363

⁶ (Darnton, 1990)39

⁷ (de Boer & de Bood, 1996)653

⁸ (Elias & van den Bergh, 1990)16

⁹ (Mellor & Shilling, 1993)424

sequestratie is eind 19^e, begin 20^e eeuw toen een belangrijke ontwikkeling in de mentaliteit van de dood optrad en de dood radicaal uit de publieke ruimte werd verwijderd.^{10 11 12} Terwijl sequestratie dus een belangrijke ontwikkeling in de levensbeschouwelijke omgang met de dood is, blijkt er nog relatief weinig onderzoek naar verricht te zijn. Wel is er bijvoorbeeld recent onderzoek waaruit volgde dat een hoger niveau van intrinsieke religiositeit bij Christenen tot minder angst voor de dood leidde en tot meer acceptatie van de dood.¹³ Er is echter weinig over bekend over de relatie tussen sequestratie en de verschillende vormen van Christendom en Jodendom. Vrij algemeen wordt aangenomen dat protestantisme een significante rol in de ontwikkeling van de sequestratie heeft, of heeft gehad, maar er is weinig duidelijkheid over de directe relatie. Zo vroeg Ariès zich ook al af waarom rond het einde van de 19e eeuw in Nederland en in de overige West Europese protestantse gebieden sequestratie bijna alom tegenwoordig was, en in de rooms-katholieke landen nauwelijks.¹⁴ Door onderzoek te verrichten naar de relatie tussen sequestratie en religie, kunnen mogelijk handvaten worden gevonden om ofwel vanuit religieuze hoek beter met sequestratie om te gaan, ofwel alternatieve oplossingen te ontwikkelen.

De hoofdvraag van deze scriptie is dan ook: *Wat was de rol van religie bij sequestratie van de dood gebaseerd op begrafenisreglementen in de periode van 1829-1950 in Amsterdam?* De startdatum is het jaar waarin het begraven in kerken verboden werd in Nederland. De einddatum is de bovengrens zoals vaak genoemd in de literatuur over de periode waarin deze omslag van de mentaliteit van de dood plaats vond. Ook is er volgens sommigen zoals de Zwitsers-Amerikaanse psychiater Elisabeth Kübler-Ross vanaf het einde van de 20^e eeuw sprake van een nieuwe belangstelling voor de dood, een “revival van de dood”.¹⁵ ¹⁶ De in deze scriptie gehanteerde einddatum van 1950 valt zo dus voor voor deze revival. Amsterdam is gekozen als voorbeeld van een stad met gemengde Protestantse/Rooms--Katholieke/Joodse bevolking.¹⁷ De reden voor de keuze

¹⁰ (Gorer, 1965)3-67

¹¹ (Ariès, 1975)559

¹² (Allen, 2007)79

¹³ (Wong, Fung, & Jiang, 2015)70

¹⁴ (Ariès, 1987)80

¹⁵ (Wouters, 1990)233

¹⁶ (Kübler-Ross, 2012)

¹⁷ (Knippenberg, 1992)

van de begraafplaats reglementen is dat deze meer inzicht geven in de geschiedenis van het begraven zelf dan een inspectie van de feitelijke begraafplaatsen daar de meeste Christelijke begraafplaatsen continu geruimd worden. Verder is er in Amsterdam weinig studie verricht naar de begraafplaats reglementen wat bleek uit het feit dat ik de eerste was die deze opvroeg in het gemeente archief. Deelvragen zijn: 1) *Wat houdt het huidige theoretisch debat over de sequestratie van de dood in?* 2) *Wat was de situatie op het gebied van begraven in Nederland in de bestudeerde periode?* 3) *Welke aanwijzingen zijn ervoor sequestratie van de dood in Nederland in de periode van 1829-1950 op basis van literatuur en begraafplaats reglementen?* En 4) *Welke aspecten van religie en sequestratie van de dood zijn herleidbaar uit begraafplaats reglementen van 1829 – 1950 in Amsterdam?* De toegepaste methode is die van “reciprocal illumination”: een gecontroleerde vergelijking met een overeenkomstige setting van een stad op dezelfde gelijke manier beïnvloed door nationale en lokale wet- en regelgeving. De Indiase vergelijkende religiewetenschapper Arvind Sharma heeft deze methode ontwikkeld om door analyse van ogenschijnlijk ongerelateerde fenomenen nieuwe inzichten te verkrijgen.¹⁸ De hypothese is dat de sequestratie bij de protestanten het grootst was, bij de Rooms-Katholieken gemiddeld, en bij de Joden het minst. Dit omdat het rooms-katholicisme van oudsher meer rituelen kent voor de dood en omdat er bij de Joden weinig ontwikkelingen in de rouwrituelen worden verwacht. De aanpak van deze scriptie is als volgt. Allereerst bespreek ik het theoretisch debat van sequestratie en beschrijf ik het begraven in Nederland in de bestudeerde periode. Vervolgens analyseer ik sequestratie op basis van literatuur en op basis van begraafplaats regelementen. Uiteindelijk beantwoord ik daarmee de hoofdvraag over de rol van religie bij sequestratie.

Achtergrond en beperkingen:

Mijn persoonlijke drijfveer om het onderwerp sequestratie van de dood te onderzoeken is het door een verkeersongeluk overlijden van mijn oudere zus Jeanine op 18-jarige leeftijd. In het na oorlogse Rotterdam waar ik in opgroeide was de manier om met dit overlijden om te gaan vooral een zaak van flink zijn,

¹⁸ (Sharma, 2012)254

van verder gaan, maar ook het zo lang mogelijk “geheim” houden van het overlijden en later niet of nauwelijks meer over haar spreken in familieverband. Mijn zus is gecremeerd in een plechtigheid zonder aanwezigheid van de overige drie kinderen en ooms en tantes.

2. Theorieën sequestratie van de dood

Algemeen

In dit hoofdstuk zal het ik theoretisch debat voor de sequestratie van de dood weergeven, waarna er een ideaaltype van de sequestratie zal worden afgeleid om in de volgende twee hoofdstukken de beide casussen: Nederland en Amsterdamse begraafplaatsreglementen mee te analyseren.

Gorer

De Engelse antropoloog Geoffrey Gorer introduceerde in 1955 als een van de eersten de dood als “het nieuwe taboe” van de 20^e eeuw. In een spraakmakend paper “de pornografie van de dood” stelde hij dat de dood seks als taboe had vervangen, de dood als natuurlijk proces was nu “onnoembaar” geworden. Het recht om naar geluk te streven is nu een verplichting geworden. Het tonen van rouw is zowel een teken van zwakheid, als een ongewenste belasting van de ander geworden. Een voorbeeld wat Gorer noemt is het afschaffen van het dragen van rouwkleding na de begrafenis, waarmee de maatschappij wordt ontzien. Gorer relateert ook de grote aandacht die in de media bestaat tussen universele risico’s zoals de nucleaire bom en roken, aan sequestratie, omdat de onderliggende onuitgesproken gedachte is dat als deze risico’s worden uitgesloten, de mens onsterfelijk zou zijn. Volgens Gorer is het geloof in het leven na de dood grotendeels weggefallen.¹⁹ Volgens de Nederlandse socioloog Cas Wouters heeft Gorer echter een “te sterk nostalgisch verlangen naar vervallen rouwrituelen.”²⁰

Ariès

De Franse historicus Philippe Ariès maakt onderscheid in een viertal houdingen ten opzichte van de dood in Westelijk Europa gedurende de Christelijke periode. De eerste houding die ongeveer een millennium in stand bleef tot de 13e a 15^e

¹⁹ (Gorer, 1965)x-197

²⁰ (Wouters, 1990)191

eeuw was die van de “getemde dood”. In deze periode was er sprake van een sentiment van familiariteit met de dood, de stervende accepteerde de dood in een publieke ceremonie waarbij het ritueel was vastgelegd. De 2^e periode was “iemand's eigen dood”, toen werd de dood een plaats waar de individuele eigenschappen van elk leven gewogen werden. In de 3^e periode “jouw dood” kwam de angst op voor de dood van de ander, de mengeling van erotiek en dood gaf aan dat er een breuk was ontstaan met de gevestigde orde. Deze op de familie gerichte obsessie voor de dood werd uitgedrukt door de dichters van de romantiek die overheerste tot het midden van de 19e eeuw.²¹ In de 4e periode, die van de “verboden dood” kwam de dood op als een catastrofale breuk met de vertrouwde familie. De familie bleek uiteindelijk niet opgewassen tegen de last van het verdriet, waardoor de dood ontkend moest worden.²² Ook Ariès stelt dat de dood nu het seksuele taboe van schuld en schaamte heeft vervangen, waarmee uiterlijke manifestaties van rouw als weerzinwekkend, een ziekte, worden gezien.²³ Reden voor het verbod op rouw is dat er een sociale verplichting is om altijd gelukkig te lijken.²⁴ Ook werd de stervende niet meer over zijn lot geïnformeerd, de bescherming van de stervenden was belangrijker dan de communicatie met hen. De belangrijkste oorzaak voor deze verboden dood is het afnemende geloof in de hel en het kwaad, waardoor de dood nu niet meer “getemd” wordt. Als gevolg van de sequestratie noemt Ariès is het toenemend aantal weduwen en weduwnaars dat binnen 1 jaar overlijdt na het overlijden van de partner²⁵. De theorie van Ariès wordt veel toegepast en in eerste instantie had ik deze theorie ook geselecteerd voor mijn scriptie. Maar hoewel er veel lof voor de diepgang van zijn werk, is er veel commentaar op het ontbreken van theorievorming en ook op zijn conclusies. Volgens Elias bijvoorbeeld selecteert Ariès ten onrechte epische verhalen uit de Middeleeuwen om een beeld te scheppen van het Middeleeuwse rustige sterven en neemt Ariès onterecht de angst voor de hel en voor een pijnlijke dood niet mee. Ook recentere auteurs zoals Mellor en Shilling hebben commentaar op het niet beschouwen van de

²¹ (Ariès, 1987)

²² (Darnton, 1990)235

²³ (Ariès, 1987)580

²⁴ (Ariès, 1975)

²⁵ (Ariès, 1987)612-614

angst voor de dood.^{26 27} De Amerikaanse historicus Robert Darnton heeft als principieel commentaar op Ariès dat deze verwaarloost dat de lagere klassen anders met de dood om zijn gegaan.²⁸ Volgens Wouters was de opvatting van Ariès dat mensen zich vroeger niet wapenden met een schild van verweer tegen de dood niet correct.²⁹ Volgens de Nederlandse culturele historica Willemijn Ruberg stelde Ariès onterecht dat er in de 19e eeuw zonder sociale conventies gerouwd werd in Nederland.³⁰ Tenslotte onderbouwt volgens Boer Ariès zijn theorie in onvoldoende mate.³¹

Elias

De Duitse filosoof Norbert Elias schreef in 1980 een spraakmakend essay “De eenzaamheid van stervenden in onze tijd”. Elias relateert de veranderingen bij sociale verdringing van de dood aan het algemene civilisatieproces. Veranderingen in de mentaliteit bestaan uit een langetermijnproces van verschillende emotionele beheersmechanismes van zelfcontrole, door Elias benoemd als het proces van civilisatie. De dierlijke aspecten van het menselijk leven worden met schaamte beladen en door sociale regels en gewetensnormen ingeperkt. Tijdens de “sterke spurts van het Europese civilisatieproces” worden ze “achter de coulissen van het maatschappelijk leven gestopt”. Het algemene beteugelen van sterke driften gaat zo samen met een relatief hoge mate van individualisering.³² Deze individualisatie legt zo ook een zwaardere last op het individu, zowel om zijn eigen omgang met de dood vorm te geven als om op eigen, individuele wijze met het sterven en de rouw om te gaan.³³ Volgens Elias is bij seks de gene nu afgenomen maar bij sterven is de verdringing in individuele en sociale zin alleen gegroeid door het verschil in risico. Elias noemt als oorzaken: de lange individuele levensduur, het beeld van de dood als natuurlijk proces, het geweldmonopolie van de overheid en de hoge mate van individualisering in de meer ontwikkelde samenlevingen. Ook relateert Elias

²⁶ (Mellor & Shilling, 1993)415

²⁷ (Elias & van den Bergh, 1990)22

²⁸ (Darnton, 1990)236 -239

²⁹ (Wouters, 1990)195-232

³⁰ (Ruberg, 2008)257

³¹ (Boer, 1983)334

³² (Elias & van den Bergh, 1990)16, 67

³³ (Spierenburg, 1981)15

religie aan vrees voor de dood.³⁴ Kritiek op de theorie van Elias is vrij ruim aanwezig in de huidige literatuur. Volgens de Nederlandse socioloog Benjo Maso (1944) weerlegt recent antropologisch en historisch onderzoek veel uitgangspunten van de civilisatietheorie van Elias, waardoor een “grondige revisie van Elias noodzakelijk is geworden”.³⁵ Volgens Mellor en Shilling over generaliseert Elias soms in zijn discussie over de dood.³⁶ Volgens de Britse socioloog Tim Newton verwaarloost Elias de relatie tussen civilisering en religie onterecht.³⁷ Tenslotte verschilt de Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Ahrend (1906-1975) principieel van mening over de richting van het civilisatie proces, zij zag het Duitse nationaal socialisme als “prototypisch” voor de moderniteit, terwijl Elias dit als een “historische aberratie” beschouwde.³⁸

Chris

Allen

De Britse socioloog Chris Allen stelt dat sequestratie kan leiden tot depressie of drugsmisbruik, door het op een onbewust niveau toch beïnvloed worden door de angst voor de dood.³⁹ Dit is ook in overeenstemming met de bevindingen van Ariès die een hogere mortaliteit bij weduwen en weduwnaars rapporteerde binnen 1 jaar na het overlijden.

Anthony Giddens

Volgens de Britse socioloog Anthony Giddens heeft sequestratie als “voordeel” dat het voor de moderne mens mogelijk wordt om zich te concentreren op het belang van zijn dagelijkse, maar triviale activiteiten. Maar terwijl hierdoor wel de dreiging van de persoonlijke zinloosheid zoals die uit onze eigen sterfelijkheid volgt op een afstand wordt gehouden, wordt zo de impact van een feitelijk sterfgeval alleen groter, wat leidt tot het tijdelijk “absurd en futiel maken” van al wat het leven betekenis gaf.⁴⁰ Het traumatiserende effect van contact met de

³⁴ (Elias & van den Bergh, 1990)9-63

³⁵ (Maso, 1995)73,74

³⁶ (Mellor & Shilling, 1993)

³⁷ (Newton, 2006)311

³⁸ (Bertilsson, 2002)44

³⁹ (Allen, 2007)

⁴⁰ (Giddens, 1991) 167

dood voor kinderen is nooit bewezen, evenmin als het positieve effect van luide, publieke rouw.^{41 42}

Samenvatting

Het belangrijkste gemeenschappelijke element uit de verschillende sequestratie theorieën is het “taboe op de dood”. Het woord taboe stamt af van het Polynesische “tapu”, oftewel “heilig, en is in het algemeen een verbod gebaseerd op een sociale conventie.⁴³ Hiermee kan nu het volgende ideaaltipe van sequestratie worden opgesteld. Het *eerste* aspect is de *sociale verdringing*, de verwijdering van de dood uit het publieke domein, waarbij de dood een taboe is geworden en uiterlijke manifestaties van rouw zijn verdwenen. Mensen overlijden geïsoleerd van de familie, en er is toenemend ongemak over de lichamen van de doden. Hevige emoties worden niet geaccepteerd, en er is een sociale verplichting om altijd gelukkig te lijken. Ook zijn er kenmerken op het gebeid van begraven, zoals begraafplaatsen buiten stad en weinig rituelen. Het *tweede* aspect van sequestratie is de *persoonlijke verdringing*, die samengaat met zelfcontrole op emoties, solitaire rouw, het verleggen van het initiatief naar het ziekenhuis, het niet maken van een testament en het niet bezoeken van begraafplaatsen. Het *derde* aspect is dat sequestratie tot *psychologische* problemen kan leiden.

3. Begraven in Nederland 1829-1950

Algemeen

In dit hoofdstuk zal allereerst de maatschappelijke situatie in Nederland worden geschetst in de periode van 1829-1950. Vervolgens zullen van de 3 bestudeerde religies (Rooms katholicisme, protestantisme en Jodendom) de begraaftradities kort worden samengevat. Gedurende de Bataafse revolutie werd er in 1798 een radicale nieuwe grondwet ingevoerd, waarmee kerk en staat gescheiden werden. Na de Bataafse periode eigende de publieke kerk zich de ontnomen privileges echter weer snel toe. Pas bij de nieuwe liberale grondwet van Thorbecke onder Willem II van 1848 werd de scheiding van kerk en staat definitief doorgevoerd.⁴⁴

⁴¹ ("Death and bereavement across cultures," 1997)221

⁴² ("Death and bereavement across cultures," 1997)218

⁴³ (Boon & Geeraerts, 2005)3015

⁴⁴ (Rooy, 1999)1

In 1900 was de levensverwachting bij geboorte 47 jaar voor mannen en 50 jaar voor vrouwen. Rond 1950 was dit toegenomen tot 72 jaar voor mannen en 78 jaar voor vrouwen.⁴⁵ In de 19^e eeuw overlijdt meer dan 30% van de baby's voor het vierde jaar, en slechts circa 30% bereikt de 65 jaar.⁴⁶ Samengevat kan dus gesteld worden dat de levensverwachting zich in de beschouwde periode spectaculair verbeterd heeft.

Begraafplaatsen

De belangrijkste ontwikkeling in deze periode op het gebied van begraven was het Koninklijk Besluit van 1 Januari 1829, waarmee begraven in kerken en binnen de bebouwde kom werd verboden.⁴⁷ In Nederland werden tijdens de middeleeuwen vanouds de rijkere in de kerken begraven.⁴⁸ Rond 1780 werd in Amsterdam overigens slechts ongeveer 20% van de jaarlijkse doden in de kerken begraven en de rest op of nabij de stadswallen.⁴⁹ Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1810 mocht er in Nederland niet meer in kerken en binnen de bebouwde kom begraven worden, een besluit wat in 1813 al weer werd teruggedraaid. Op 22 augustus 1827 kwam er echter alsnog een nieuw Koninklijk Besluit waarmee begraven in de kerken en binnen de bebouwde kom per 1 januari 1829 verboden werd. In Amsterdam werd dit verbod echter pas per 1 januari 1866 ingevoerd vanwege de "moerassige gronden in de omgeving".⁵⁰ Door het verbod op het begraven in de kerken en binnen de bebouwde kom verdwenen de begraafplaatsen uit de centra van de steden waar ze altijd een centrale plaats hadden gehad. De dood stond in de middeleeuwen midden in het leven: preken werden verstoord door het begraven tijdens kerkdiensten (kerkgangers vielen zelfs regelmatig flauw door de lijkklucht in de kerk), kinderen kwamen bij hun kerkgang altijd wel een paar open graven tegen en grootouders stierven en werden opgebaard in de woonhuizen.^{51, 52} Waren begrafenissen in de 18^e eeuw nog een echte gemeenschapsactiviteit die tot het begin van de 19^e eeuw zelfs nog door de burens verricht werden, kwamen later steeds meer de

⁴⁵ (Liefbroer, 2000) 35-194

⁴⁶ (Eloy, Hollebosch-Van Reck, & Meillander, 1986)18

⁴⁷ (Hagoort, 2005)249

⁴⁸ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)14

⁴⁹ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)14-121

⁵⁰ (Hagoort, 2005)249

⁵¹ (Kok, 1970)122

⁵² (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)115

professionele uitvaartorganisaties op.⁵³ Het begraafplaats bezoek verminderde in de bestudeerde periode in grote mate. Een bezoek aan het graf was in de 19^e eeuw nog een familie-uitje bij uitstek.⁵⁴ Op de begraafplaats Soestbergen in Utrecht werden in 1870 voor de zondagen nog extra rustbewaarders aangesteld om de stroom volwassenen en kinderen onder controle te houden maar vanaf 1935 was er sprake van een vermindering van het grafbezoek.^{55 56 57}

Rooms

Katholicisme

De eschatologische leer van de Rooms-Katholieke kerk is dat de verlosser op het einde van de wereld weer zal keren om het eindoordeel over levenden en doden uit te spreken. In 1336 bepaalde Paus Benedictus XII dat de ziel onmiddellijk na de dood geoordeeld wordt om vervolgens naar de hemel, de hel of het vagevuur verwezen te worden. Vooral in de middeleeuwen was de spil van het theologische systeem het principe "Quotidie morior", ik sterf dagelijks. De bestemming van de ziel na de dood moest voor iedere gelovige een bron van dagelijkse meditatie vormen.⁵⁸ Essentieel is gebleven dat de overlevenden op aarde en de heiligen in de hemel actief worden ingezet om door gebeden, missen en liefdadigheid te bemiddelen voor de zielen in het vagevuur, en dat de Rooms-Katholieke kerk optreedt als bemiddelaar optrad tussen mens en God.⁵⁹ Aflaten waren tot de Tweede Wereldoorlog mogelijk.⁶⁰ De doop is het meest belangrijke sacrament van de zeven katholieke sacramenten omdat een ongedoopt kind niet in de hemel kan komen. De Rooms-Katholieken konden na de Reformatie geen religieuze begrafenisceremonieën meer houden.⁶¹ Vanaf de 19^e eeuw werden 30-daagse herdenkingsmissen uitgevoerd tot kort na de Tweede Wereldoorlog.⁶² Een belangrijk ceremonieel bij alle begrafenissen was vanouds het klokkenluiden, wat feitelijk een overblijfsel van het Germaanse geloof van "luchtzuivering" om geesten te verdrijven was, maar geannexeerd is door het rooms-katholieke

⁵³ (Bot, 1998)239

⁵⁴ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)67-121

⁵⁵ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)67

⁵⁶ (Cappers, 2012)731-738

⁵⁷ (Cappers, 2012)731-738

⁵⁸ (Eloy et al., 1986)18-78

⁵⁹ (Bot, 1998) 22-46

⁶⁰ (Eloy et al., 1986)47-78

⁶¹ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)20

⁶² (Fahrenfort, 1947)90

geloof.⁶³ De officiële Rooms-Katholieke interpretatie van klokken luiden is om de levenden ter kerke te roepen en de doden te beluiden.⁶⁴ Terwijl in 1798 de godsdienstvrijheid tot grondrecht was verklaard, hielden de rooms-katholieken zich tot de oprichting van de vijf bisdommen in 1853 door Paus Pius IX grotendeels afzijdig van het maatschappelijk leven.⁶⁵ ⁶⁶ Uiteindelijk zouden katholieken hun maatschappelijke achterstelling pas na de Tweede Wereldoorlog inlopen.⁶⁷ ⁶⁸ Tot 1950 mochten ongedoopte kinderen, net als doodgeborenen en zelfmoordenaars niet in gewijde grond worden begraven. Na 1829 maakten de Rooms-Katholieken gebruik van de mogelijkheid die sinds 1818 bestond om eigen begraafplaatsen aan te leggen.⁶⁹ Bij de katholieken worden de gelaten gericht richting het kruisbeeld, dat midden op het kerkhof staat, of naar de kerk, die zelf op het Oosten is georiënteerd. ⁷⁰ Katholieke begraafplaatsen hadden meestal een rechthoekige lay-out. De Nederlandse architect Joseph Cuypers motiveerde zijn voorkeur hiervoor als volgt in 1918: “nuttigheid, (-) symbolische betekenis van het kruis gevormd door het rechthoekige assenstelsel en (-) orde en vasthoudendheid”. ⁷¹

Protestantisme

Het protestantisme reduceerde de katholieke sacramenten rond het sterven tot een minimum. Zo schreef de protestantse Duitse reformator Maarten Luther (1483-1546): “Wij hebben in onze kerkgebouwen de pauselijke gruwelen als nachtwaken, zielenmissen, uitvaart, vagevuur en al die andere goochelarij, die ten behoeve van de doden gedaan wordt, afgeschaft en helemaal opgeruimd.” ⁷² Belangrijkste punten bij de inhoudelijke wijzigingen van de opvattingen over de dood zijn de ontkenning van het bestaan van vagevuur en de ontkenning van de rol van de Kerk als bemiddelaar tussen God en de mens. Het oordeel dat de ziel na de dood ondergaat is definitief, waaruit volgde dat het onnodig is dat er voor

⁶³ (Kok, 1970)56-266

⁶⁴ (Kok, 1970)266 -122

⁶⁵ (Rooy, 1999)31

⁶⁶ (Meiden, 2008)64

⁶⁷ (Van Rooden, 1996)37

⁶⁸ (Bot, 1998)23

⁶⁹ (Cappers, 2012)643

⁷⁰ (Fahrenfort, 1947)90

⁷¹ (Fahrenfort, 1947)90

⁷² (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)77

gestorven gemeenteleden wordt geboden. Het Protestantisme wordt gekenmerkt door sobere wereldlijke begrafenissen, zonder kaarsen en kruizen. Protestanten stichtten daarom in de 19^e eeuw eigen, sobere begraafplaatsen. Vanaf 1905 moesten de kerken mee gaan werken aan een christelijke begrafenis, voor die periode mocht er geen kerkelijk ritueel bij het protestantse begraven zijn.⁷³ De protestanten kennen slechts twee sacramenten, de doop en het avondmaal. Klokkenluiden is bij protestanten geherinterpreteerd als aankondiging van een sterfgeval en de burgerlijke lijkstatie als rouwprocessie.

Jodendom

Joden kwamen vanuit verschillende gebieden naar Nederland, in 1940 waren er rond de 140000, waarvan er tijdens de Tweede Wereldoorlog 80 % zijn vermoord. In Amsterdam waren er twee bevolkingsgroepen met het joodse geloof. Allereerst waren er de Sefardische Joden, meestal redelijk welgesteld en geïntegreerd, uit Portugal. Bij de volkstelling van 1809 waren er 2534. Een grotere groep was de Asjkenazische Joden, deze waren over het algemeen veel armer en vormden een geïsoleerde groep. Volgens de volkstelling van 1809 waren er 18.910 Asjkenazische joden in Amsterdam.⁷⁴ Bij de Joden behoort de begrafenis, de lewaja, tot de belangrijkste religieuze rites de passages, die worden uitgevoerd door de Joodse begrafenis genootschappen, de chevra kadiesja. De Joden begraven hun doden liefst binnen 24 uur. Een joodse begraafplaats moet voorzien zijn van eeuwige grafrust. Op een Joodse begraafplaats mogen alleen Joden begraven worden. Ook de Joden maakten gebruik van de mogelijkheid die sinds 1818 bestond om eigen begraafplaatsen aan te leggen buiten de stad.⁷⁵ Vanouds heeft het Jodendom een cultuur van gezamenlijke rouw, in de eerste periode van 7 dagen na het overlijden zitten de familieleden gezamenlijk in een cirkel om de overledene te gedenken en te rouwen. Ook hier bestaat een indeling naar gelang de nabijheid van de relatie met de overledene, waarbij er sprake is van 7-daagse, 30 daagse en een 1 jarige periode.⁷⁶

⁷³ (Bot, 1998)22-85

⁷⁴ (Bot, 1998)64-113

⁷⁵ (Cappers, 2012)643

⁷⁶ (Bot, 1998)112

de rouwadvertenties van de 18^e eeuw. Tot en met 1815 blijken er harde termen gebruikt te worden zoals “wegscheuren” of “afsnijden”. Vanaf 1825 treedt een verzachting op, nu is in ongeveer 70% van de advertenties er alleen sprake van het gebruik van het woord “overleden” en komt in nog maar 10% van de advertenties het woord “dood” voor. Terwijl tot 1825 de doodsoorzaak gedetailleerd uit de doeken werd gedaan, wordt deze na 1855 veel meer verbloemd. Tussen 1825 en 1875 wordt er nog maar weinig over “dood” en “God” gesproken, vanaf 1875 komt het woord “dood” helemaal niet meer voor en vanaf 1930 komt “heengaan” op. Terwijl in 1855 de rouw nog luid en duidelijk werd geuit, wordt er na 1865 alleen maar van “diepe droefheid” gesproken, en tot de Tweede Wereldoorlog wordt er soms geen enkel verdriet meer geuit.⁸⁶

Kinderboeken

In de periode van 1780-1880 kwam de dood in talloze kinderverhalen prominent voor. Zoals in een “zangstukje voor de jeugd” uit 1844: “Aan Emma: Ja Emma, ja uw Anna slaapt; maar ’t is de slaap van het graf; De lange sluimering van den doods breekt hier geen kusje weer af”.⁸⁷ Ook in een ander populair kinderverhaal uit 1833 wordt een kleine Willem nuchter verteld over zijn overleden opgebaarde druppelende oma in de woonkamer: “dit is het nu al waardoor gij u zo heb laten verschrikken”.⁸⁸ Kinderen speelden ook begrafenisje, rond 1850 liepen kinderen quasi huilend achter elkaar onder het roepen van “bom-bom bom-bom”. In de almanak voor de jeugd uit 1864 wordt nog geschreven hoe op de verjaardag van een gestorven kind het hele gezin zijn graf bezoekt, en kinderen bezoeken ook regelmatig zonder begeleiding het kerkhof om graven te verzorgen.⁸⁹ Uit de kinderverhalen volgt dat er sprake is van sociale verdringing, omdat er na 1880 nauwelijks meer beelden in voorkomen van de dood in het alledaags bestaan wat in overeenstemming is met de civiliseringstheorie van Elias.⁹⁰

Etiquette

De 2^e helft van de 19^e eeuw wordt algemeen beschouwd als de hoogtijperiode van de rouwcultuur in Nederland, rouw was een sterk geïnstitueerde sociale

⁸⁶ (Franke, 1985) 13-81

⁸⁷ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)114

⁸⁸ (Franke, 1985)78

⁸⁹ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)67-121

⁹⁰ (Spierenburg, 1981)31

verplichting met een veelomvattende rouwetiquette en kledingvoorschriften. Volgens de etiquetteboeken gold: “let op! de wereld oordeelt juist wat de rouw betreft, streng! Willekeurige beperking baart opzien”. Rouw werd ingedeeld in zware, halve, en lichte rouw. Naarmate de relatie met de overledene nabijer was moest er langer gerouwd worden, en verder hing deze af van de eigen sekse en leeftijd.⁹¹ Door de vrouwen diende minimaal één jaar maar beter was twee of drie jaar gerouwd te worden, en voor vrouwen gold dat in de periode van diepe rouw elk kledingstuk matzwart moest zijn, daarna mochten langzaam gedekte kleuren en glimmende stoffen worden gedragen. Voor mannen bedroeg de rouwperiode tussen zes maanden en twee jaar, en ook zij dienden compleet in het zwart gehuld te gaan gedurende de periode van zware rouw. Mensen liepen soms hun hele werkzame leven in rouwkleding. Kinderen onder de 12 droegen zware rouwkleding wanneer hun ouders of grootouders stierven.⁹² In 1939 gold: “gedurende de eerste zes weken van zware rouw gaat men nergens heen buitenshuis behalve naar de kerk. In de 19^e eeuw worden standaard condoleancebrieven veel gebruikt zoals: ”Lieve Mathilde, uw kindje is overleden (-) al wat ik waarschijnlijk gedaan had, waren geweest uw beide handen in de mijne te vatten en met u te weenen, gelijk ik doe terwijl ik deze regelen schrijf.”⁹³ Het niet naar buiten gaan gedurende de eerste zes weken van diepe rouw was een voorbeeld van de verbanning van verdriet naar de privésfeer uit de theorie van Elias. Individuele verdringing uitte zich in binnen blijven na sterfgevallen, het uit het zicht houden van schilderijen die rouw tonen - in een kast-.⁹⁴

Medische

tijdschriften

Ook uit de medische tijdschriften kunnen indicaties over de houding ten opzichte van de dood worden verkregen. Zo werd in 1902 in een medisch tijdschrift gesteld: “de dokter maakt de hopeloze toestand van zijn patiënten (-) in geen geval aan de lijdens zelve bekend, tenzij (-) vereist mocht zijn tot het treffen van voorzieningen” En in 1935: “hoop doet nu eenmaal leven en een “pia fraus

⁹¹ (Wouters, 1990)192

⁹² (Ruberg, 2008)247-250

⁹³ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)56-59

⁹⁴ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)35

“geheiligde misleiding (-) acht elke geneeskundige oirbaar ten aanzien van de meest ernstige, wellicht ten dode opgeschreven lijder”.⁹⁵

Strafsysteem

Openbare terechtstellingen, meestal de galg kwamen tot 1854 regelmatig voor, waarvan het aanschouwen als een leerzaam uitje werd gezien voor jong en oud.

⁹⁶ Gedurende het verloop van de 19^e eeuw kwamen er echter wijzigingen in strafrechtstelsysteem, straf was nu om mensen te helpen zich te verbeteren. Het religieus effect hiervan was ook dat de hel als finale verdoeming als archaïsch werd ervaren.⁹⁷ Tot aan het begin van de 19^e eeuw konden ook kinderen ter dood veroordeeld worden.⁹⁸

Er zijn dus veel aanwijzingen dat sequestratie van de dood in de periode van 1829- 1950 in Nederland was toegenomen. Vooral het verbod op het begraven in de kerken, en het verhogen van de zelfcontrole bij de rouw heeft hieraan bijgedragen.

⁹⁵ (Wouters, 1990)190-212

⁹⁶ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)115

⁹⁷ ("Death and bereavement across cultures," 1997)179

⁹⁸ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)115

5. Optreden sequestratie op basis van begraafplaatsreglementen

In dit hoofdstuk zal op basis van begraafplaatsreglement van Amsterdam de relatie tussen sequestratie en religie worden onderzocht in de periode van 1829-1950. Een overzicht staat hieronder.

<i>Begraafplaats reglementen en verordeningen Amsterdam</i>						
Jaartal	Ondertekend door	Type regleme	Locatie	Standaard Begraaftijden	Standaard openingstijden begraafplaats	Bron
1834	Ambacht Sloten	Burgerlijk	Ambacht Sloten	dagelijks beh. Zon. en feestd. 11 tot 2 uur	Niet bekend	GAA 388/84
1836	Ambacht Sloten	Burgerlijk	Ambacht Sloten	dagelijks beh. Zon. en feestd. 11 tot 2 uur	Niet bekend	GAA 388/84
1869	Gemeente Sloten	Burgerlijk	Ambacht Sloten	dagelijks van 10 tot 3 uur	Niet bekend	GAA 388/84
1885	Gemeente Sloten	Burgerlijk	Ambacht Sloten	dagelijks van 10 tot 3 uur	Niet bekend	GAA 388/84
1937	Kerkvoogden en notabele Gemeente	Nederduitsch Hervormd	Petruskerk (Ambacht Sloten)	Niet bekend	Niet bekend	GAA 388/84
1834	Buiksloot	Burgerlijk	Buiksloot	"naar gelang omstandigheden"	Niet bekend	GAA 419
1925	Verg. Van ouderlingen	Hersteld Evangelisch Luthersch	Rustoord	Niet bekend	1 Apr. tot 1 Okt.: werkd. 9 tot 5, 1 Okt. tot 1 April: werkd. van 9 tot 4 uur; Zon en Feestdag.: 2 tot 4 uur	GAA 217
1938	Verg. van ouderlingen	Hersteld Evangelisch Luthersch	Rustoord	Werkdagen van 9 tot 15 uur	Niet bekend	GAA 217
1845	Directie begraafplaats	Roomsch-Katholiek	de Liefde	van 1 April tot Ultimo Sept.: 7 uur tot half 2; van 1 Okt. tot ultimo Maart: 8 tot half 2; op Zon. En Feestd. tussen twaalf en vier uur	Niet bekend	Bisdom Haarlem
1893	Directie begraafplaats	Roomsch-Katholiek	de Liefde en St. Barbara	Werkdagen van 10 tot 12 ure, op Zon. en Feestd. wordt niet met kerkelijk ceremonieel begraven	Buiten de tijd van begravingen gesloten; op de 1e Dinsdag van de maand en Zon. 12 tot 4 ure geopend	GAA 516/560
1954	Vicaris-Generaal Bisschop Haarlem	Roomsch-Katholiek	St. Barbara	Werkd. van 10 tot 12 uur, op Zon. En Kath. feestd. wordt niet met kerkelijk ceremonieel begraven	op tijden van begraven; alsmede iedere 1e Dinsdag van de maand en iedere Zondag van 12 tot 16 uur	Bisdom Haarlem
1921	Bestuur Kerkhof	Roomsch-Katholiek	RK begraafplaats Buitenveldert	Werkdagen van 10 tot 12 en een half uur, Zon. en Feestdag. zonder kerkelijk ceremonieel	Zon. en Feestdag. van 12- 5 uur, dagen der week van 10-12 en 2- 4 uur	GAA 1073/336
1947	Bestuur Kerkhof	Roomsch-Katholiek	RK begraafplaats Buitenveldert	Werkdagen van 10 tot 12.30	Zon. en Feestdag. van 12- 4 uur, Mei - Oct. 12-6 uur; Op de dagen van de week van 10-4 uur, Mei - Oct. 10-6 uur	Bisdom Haarlem
1870	Burgemeester	Burgerlijk	Begraafplaats Ransdorp	12 tot 4 uur, incl. vervoer in de bebouwde kom	Niet bekend	GAA 390/88
1832	Gedeputeerde Staten NH	Burgerlijk	Provincie Noord Holland	Naar plaatselijke omstandigheden	Niet bekend	GAA 378 OZ
1840	Gedeputeerde Staten NH	Burgerlijk	Provincie Noord Holland	Naar plaatselijke omstandigheden	Niet bekend	GAA 378 OZ
1851	Gedeputeerde Staten NH	Burgerlijk	Provincie Noord Holland	Naar plaatselijke omstandigheden	Niet bekend	GAA 378 OZ

Tabel 1: Overzicht begraafplaatsreglementen

De reglementen heb ik in eerste instantie gezocht bij de begraafplaatsen zelf, maar daar werd ik over het algemeen verwezen naar het Gemeentelijk Archief Amsterdam (GAA). Ook het Bisdom van Haarlem-Amsterdam bleek een goede bron van begraafplaats-reglementen. Bij het GAA bleken de reglementen helaas niet standaard gearchiveerd te worden voor alle begraafplaatsen. Een aantal van de reglementen is door mij zelf op de studiezaal gedigitaliseerd. In de bijlagen zijn enige voorbeelden opgenomen, het totaaloverzicht staat in tabel 1. In totaal

zijn er 18 reglementen gevonden: drie protestantse, vijf RK en negen burgerlijke reglementen. De reglementen van de gemeentes bevatten duidelijk minder specifieke voorschriften dan die van religieuze begraafplaatsen. Het Provinciaal reglement Noord-Holland van 4 Augustus 1832 bleek aan de basis te staan van alle reglementen, wat logisch lijkt gezien het Koninklijk Besluit van 1829.⁹⁹ In dit reglement blijkt een principiële verandering plaats gevonden te hebben in de versie van 1851. Het heffen van extra belasting wanneer lijken uit de gemeente werden uitgevoerd, wat in 1832 nog toegestaan was, werd in 1851 aan de gemeentes verboden. Dit houdt in dat bijvoorbeeld katholieken en Joden in dorpen waar deze gezindten geen eigen begraafplaatsen hadden, nu zonder extra kosten hun lijken konden uitvoeren. Dit zal waarschijnlijk een gevolg zijn geweest van de nieuwe liberale grondwet van 1848. Het klokken luiden wat van oudsher deel uitmaakte van de funeraire cultuur blijkt ook onder de nieuwe liberale grondwet van 1848 onderhevig aan het plaatselijk bestuur, immers “het plaatselijk bestuur zal mogen bepalen, dat in het algemeen dit luiden geen plaats zal hebben”. Gereformeerde synoden hebben zich herhaaldelijk tegen dit “paapse bijgeloof” uitgesproken, en het lijkt waarschijnlijk dat deze weerstand heeft meegespeeld in het handhaven van dit artikel.¹⁰⁰

Over de middeleeuwse openingstijden van begraafplaatsen heb ik geen informatie gevonden. Aannemelijk lijkt mij dat de middeleeuwse kerkhoven altijd open waren, want er is niets bekend over afsluiting, wel over kerkhoflantaarns en over het gevaar van openstaande graven in het duister. Uit tabel 1 blijkt dat wanneer de openingstijden worden omgerekend dan dat zowel de kortste (tweeëneenhalf uur per dag bij St. Barbara in 1893) als de langste openingstijd (ongeveer 7 uur bij Buitenveldert in 1947) te vinden zijn bij RK-begraafplaatsen. Uit de openingstijden kunnen dan ook geen conclusies met betrekking tot sequestratie worden getrokken.

Sloten, Osdorp, Sloterdijk

Reglementen

De gemeente waar de langste serie reglementen van gevonden is, is die van het

⁹⁹ Stadsarchief Amsterdam archief 378 OZ Nederlandse Hervormde gemeente Oudezijds Kapel, inv. Nr .

71

¹⁰⁰ (Kok, 1970)56

toenmalige ambacht Sloten/Osdorp/ Sloterdijk en de Vrije Geer. Zie bijlagen 5 en 6 voor foto's van de huidige situatie. De *eerste* en oudste handgeschreven versie is gedateerd 1 februari 1834 en bestaat uit 29 artikelen.¹⁰¹ De *tweede* versie van het begrafenis reglement betrof een aanpassing van 3 artikelen in 1836, hier werd de dekking op de kist gespecificeerd op 10 Nederlandsen duimen, en werd er voorgeschreven dat “geen graf zal den dag van tevoren opengemaakt” worden. In de 3^e versie van 1869. is de tijd van begraven uitgebreid tot 15:00 uur wat een standaard tijd was, en is begraven ook op zondag toegestaan.¹⁰² De 4^e versie van het begrafenis reglement is uit 1885, ook van de gemeente Sloten en bestaat uit 13 artikelen. De 5^e en laatste versie is van de Nederduitsch-Hervormde gemeente te Sloterdijk uit 1937 en daarmee de enige religieuze, maar handelt alleen over de heffingen en het onderhoud.

Religie

In artikel 3 van het reglement van Sloten uit 1834 wordt gesteld dat “begraven (- zal plaatsvinden (-) dagelijks uitgenomen zon- en feest dagen”. Dit kan dus een probleem zijn voor gelovigen die een andere dan de zondag aanhouden als rustdag, zoals voor Joodse gelovigen. Deze problematiek van begraven op zondag van joodse gelovigen trad in 1844 ook inderdaad op in Amsterdam.¹⁰³ Met het nieuwe reglement van 1869 was dit probleem opgelost, omdat toen ook begraven op zondagen werd toegestaan. Hierin kan de nieuwe liberale grondwet van 1848 worden herkend Volgens het Provinciaal begrafenis reglement mochten de gemeenten tot 1851 “rechten” (heffingen) vragen wanneer lijken werden uitgevoerd, maar na 1851 was dit niet meer toegestaan. In 1834 was Osdorp dus gerechtigd om extra inkomsten te verwerven uit de uitgevoerde lijken, maar na 1851 niet meer. Omdat Osdorp pas in 1869 het reglement aanpaste, handelde deze gemeente dus gedurende de periode van 1851 tot 1869 in strijd met het provinciale reglement. Ook artikel 24 van de gemeente Sloten is strijdig met het provinciale reglement, omdat hier extra geld gevraagd wordt voor ter begraafing ingevoerde lijken, en dit onderscheid was al in 1832 verboden door de Provincie. Een andere ontwikkeling is dat er nu ook eisen aan de vorm van de kist gesteld worden. Terwijl er in 1832 geen eisen aan de kist werden gesteld, is

¹⁰¹ Inventarisnummer 388, ligger 84 van het gemeentearchief te Amsterdam “Part. Archief”

¹⁰² (Kok, 1970)237

¹⁰³ (Hagoort, 2005)215

in de verordening uit 1885 nu een eis opgenomen dat “deze kisten moeten voorzien zijn van platte deksels (-)”. Begrafeniskisten in Nederland hadden echter vanouds dakvormige deksels. De reden hiervoor verschilt overigens per bron: beter afhangen van het baarkleed, of het volksgeloof dat de kist de woning van de doden is.¹⁰⁴ Hoewel dit soms werd opgelost door tijdens de uitvaart een rekje op de kist te plaatsen, zou dit als een beperking van een volksgeloof kunnen worden gezien.¹⁰⁵ Terwijl er in de oude voorschriften van Sloten geen eisen aan de bedekking van de kist worden gesteld, is dat in artikel 4 van de versie uit 1885 wel het geval: “de lijk-kist wordt met een zwart kleed of laken overdekt.” Ook hier zijn verschillende verklaringen voor, die beiden met voorkomen van pronken te maken hebben: ofwel pronken met kostbare kleden of met kostbare kisten. Terwijl dit een gemeentelijk reglement betreft, legde de protestantse gemeente zo zijn ideaalbeeld van een sobere begrafenis op aan andere gezindten.¹⁰⁶ Er wordt een maximale hoogte van 1.5 m voor een grafzerk voorgeschreven. De zerken en beplanting mogen door de eigenaars zelf verzorgd worden. Het reglement van 1937 handelt alleen over de heffingen en het onderhoud van het kerkhof, en is van de Nederduits hervormde gemeente te Sloterdijk. Dit is het kerkhof van de Petruskerk te Sloterdijk, wat sinds de 17^e eeuw fungeerde als buitenbegraafplaats van stad.¹⁰⁷ Voorgeschreven wordt een maximale hoogte van gedenktekens van 1.5 m.

Verdringing van de dood

Terwijl in de voorschriften van 1834 en 1836 geen eisen werden gesteld aan de wijze van vervoer van de lijken wordt dit in de versie van 1885 wel gedaan. Nu wordt geëist dat “de lijk-kist wordt geplaatst op een lijkbaar om door een voldoende aantal mannelijke personen te worden gedragen. In plaats van een lijkbaar kan ook een wagen met een of meer paarden bespannen worden.” Met Cappers kan gesteld worden dat er om de “rituele leegte” op te vullen nu strengere eisen aan de uitvaart gesteld werden, dus dat de fatsoens-eisen strenger werden.¹⁰⁸ In het reglement van 1885 is het voorschrift opgenomen dat “wanneer het lijk in het

¹⁰⁴ (Fahrenfort, 1947)56

¹⁰⁵ (Kok, 1970)56-171

¹⁰⁶ (Bot, 1998)22-46

¹⁰⁷ (Roever, 2004)44

¹⁰⁸ (Cappers, 2012)733-734

lijkenhuis gebracht is, de begrafenisplechtigheid tot de begraafplaats beperkt moet blijven”. Dit zou kunnen dat duiden op een verbod van de rouwmaaltijden die traditiegetrouw na afloop van de begrafenis plaatsvonden, en die vaak een doorn in het oog van de autoriteiten waren.¹⁰⁹ Als dit inderdaad zo is, dan wordt door het beperken van de festiviteiten de dood meer onzichtbaar gemaakt. In 1908 is voorgeschreven dat er “geen gebruik” meer mag worden gemaakt van “jonge knapen”. Dit kan te maken hebben met de nieuwe wet op het verbod van kinderarbeid uit 1874, maar ook dat de kinderen zelf beschermd moesten worden tegen de nabijheid van de dood.

Buiksloot

Reglementen

De gemeente Buiksloot is een in het huidige Amsterdam Noord gelegen geannexeerde gemeente. Van Buiksloot is een enkel gemeentelijk reglement gevonden, gedateerd 25 september 1834, bestaande uit 30 handgeschreven artikelen. In afwijking van het provinciale reglement waarbij er drie à vier lijken boven elkaar begraven mogen worden moet hier elk lijk een eigen graf krijgen. Een mogelijke verklaring is het beperkte zandpakket dat is aangebracht bij de aanleg in 1829, er blijkt maar zand aangebracht te zijn tot 1,75 el diep oftewel 1,2 m, dus diep ontgraven was lastig uitvoerbaar.¹¹⁰

Religie

Ook Buiksloot vroeg extra geld bij uitvoer van lijken naar een andere gemeente. Het recht varieerde al naar gelang de klasse waarin in de andere gemeente begraven werd. Het laagste recht wat betaald moet worden werd gelijkgesteld met de “gemene kuil” oftewel de algemene begraaf-kuil. Een mogelijke verklaring is dat Buiksloot erg gericht was op Amsterdam, maar dit hield wel in dat andere gezindten ook hogere begrafenis kosten moesten betalen bij begraven op een begraafplaats van hun eigen gezindte.¹¹¹

Rustoord:

¹⁰⁹ (Kok, 1970)56-71, 220-224,280-284

¹¹⁰ (Roever, 2004)113

¹¹¹ (Roever, 2004)111-114

Reglementen

Van de familiebegraafplaats Rustoord, zijn reglementen uit 1925 en 1938 gevonden van de toenmalige eigenaar, de Hersteld Evangelische Lutherse gemeente te Amsterdam, met 12 respectievelijk 19 artikelen. Zie bijlage 7 voor een foto.

Verdringing van de dood

Terwijl in 1925 er vrije toegang voor kinderen was, is dit in 1938 niet meer het geval, kinderen onder de 16 jaar hebben nu alleen toegang met begeleiding. Hierdoor ontstond minder gelegenheid voor de jongeren om zelfstandig de begraafplaats te bezoeken, een kenmerk van sequestratie. Ook zijn er in 1938 verboden ingesteld om “rijwielen, kinderwagens en honden mede te brengen”. Door deze verboden wordt het met name voor moeders met kinderen een lastiger om begraafplaatsen te bezoeken. In 1938 is er een maximaal aantal van 5 kransen of bloemstukken in de aula gesteld, wat een kenmerk is van de sobere begrafenissen die bij sequestratie horen. Ook wordt er gesteld dat opbaring in de aula verboden is wanneer vochtscheiding naar buiten is getreden. Dit terwijl vochtscheiding vroeger een algemeen geaccepteerd verschijnsel was.

De Liefde

Reglementen

De eerste begraafplaats die in Amsterdam werd aangelegd nadat het verbod op het begraven in kerken van 1829 van kracht was geworden was het kerkhof bij de rooms-katholieke kerk de Liefde in 1845. Dit kerkhof is thans een park waarbij het voormalig lijkenhuis als horeca dienstdoet, zie ook bijlage 8. Het eerste handgeschreven reglement van 1845 bevat 23 artikelen, en in het eerste artikel wordt gesteld dat de begraafplaats voor lijken is die “geacht kunnen worden volgens de voorschriften der rooms-katholieke kerk te zijn afgestorven”. Er mag pas begraven worden als bewezen is dat het “stedelijke recht bij de begrafenissen op het verzuim in het gebruikmaken van koetsen in steden is voldaan”. De behoeftige ingezetenen worden geheel vrijgesteld, waarbij onder de behoeftigen wordt verstaan de “lijken die zonder statie worden aangevoerd, dat is waarvoor slechts een aanspreker voorafgaand, ofschoon het door betrekkingen in rouwgewaad gevolgd wordt”. Zelfs bij de begrafenissen van de

armsten werden in deze periode dus rouwgewaden gedragen. Gebreken aan grafmonumenten moeten worden hersteld op aanwijzing van een van de “stadsrooijmeesters”. De begraafplaats is ook op zondag open voor begraven met kerkelijk ceremonieel.

Religie

Om geen conflicten met andere religies te hebben, werd in de naamgeving van de RK-kerken in deze periode rekening gehouden met het geloof. Daarom werd de kerk De Liefde en het kerkhof dat erbij hoorde niet genoemd naar de naam van zijn patroon, Sint-Nicolaas. In 1880 werd het als “zeer ontstichtend” ervaren wanneer de gehele begrafenisstoet “waaronder niet zelden protestanten, joden, ongelovigen, en heidenen, en afgodendienaars” in de kerk kwamen. Terwijl in 1845 er helemaal geen mensen begraven mochten worden die niet waren afgestorven volgens het rooms-katholieke geloof wordt daar in 1893 wel de mogelijkheid toe geboden - op een afgezonderd gedeelte. Volgens het 2^e reglement (uit 1893) wordt op zon en katholieke feestdagen niet meer met kerkelijk ceremonieel begraven. De begraafplaats is nu alleen open tijdens de uren van begraafing, en de 1^e dinsdag van de maand en op zondag. Vanaf 1893 wordt een gezongen lijkmis en zangers bij de begraafing aangeboden, of een gelezen lijkmis en zangers. De tarieven variëren al naar gelang de klasse.

Verdringing van de dood

De begraaf tijden van 1845 tot 1893 teruggebracht van 6.5 uur tot 2 uur per dag. In 1862 is de pastoor nog tegen het verwijderen van matten uit de kerk omdat deze voor “het druipen van de lijken” nodig waren. Dit geeft aan dat er toen nog opener over de problemen met de lijken gesproken werd dan later. Rond 1880 vonden er dagelijks begrafenisplaatsen plaats, waarbij het “biecht horen van de catechismus kinderen in de ochtend na de H. Mis niet meer mogelijk was door de vele lijk staties.¹¹² Hieruit volgde een grotere interactie tussen kinderen en begraven.

Sint Barbara

¹¹² (Holtkamp, 1934)30-73

Reglementen

De Rooms-Katholieke begraafplaats Sint Barbara uit 1893 (zie ook bijlage 9) is opgericht door de directie van de Liefde.¹¹³ Er zijn reglementen gevonden uit 1893 en uit 1954, waarbij het reglement van 1893 tevens reglement van de Liefde is. Het reglement van 1954 valt strikt genomen buiten de bestudeerde periode maar omdat hiermee een reeks in de tijd kan worden bestudeerd neem ik het toch mee.

Religie

In 1954 is een nieuw gedeelte op de begraafplaats geopend, waar “doodgeboren, doch wel gedoopte kinderen” zonder ceremoniën kunnen worden begraven.¹¹⁴ Uit deze omschrijving blijkt dat er in Nederland blijkbaar ook dode baby's gedoopt mochten worden in 1954. Ook is er een maximale hoogte van 2 meter voorgeschreven voor grafmonumenten. Elk gedenkteken moet van een kruis moet worden voorzien, en afgebroken zuilen tekens zijn niet toegelaten, zie bijlage 6 voor een foto van zo'n monument. De reden voor dit verbod was de oorsprong van dit doodsmotief, dat was immers van een klassieke dus heidense oorsprong.¹¹⁵

Verdringing van de dood

In 1954 mag het onderhoud niet meer door de nabestaanden verricht worden, zelfs niet dat van de beplanting, waardoor er minder vaak grafbezoek zal plaatsvinden. Dit is een van de kenmerken van sequestratie.

Buitenveldert

Reglementen

De rooms-katholieke begraafplaats Buitenveldert te Amsterdam is opgericht in 1835.¹¹⁶ Deze begraafplaats heeft een gedeeltelijk landschappelijke aanleg, die voor een Rooms-Katholieke begraafplaats vrij bijzonder is.¹¹⁷ Het reglement uit

¹¹³ (Roever, 2004)61

¹¹⁴ (Eloy et al., 1986)86

¹¹⁵ ("De dood verbloemen? : begraven en cremieren in Amsterdam : gedenktekens spreken," 1982)85

¹¹⁶ (Roever, 2004)155

¹¹⁷ ("De dood verbloemen? : begraven en cremieren in Amsterdam : gedenktekens spreken," 1982)67

1906 is met 33 bepalingen het langste van alle reglementen.¹¹⁸ Nieuw is dat kinderen een afzonderlijk gedeelte op de begraafplaats hebben. Er is een maximum gesteld van 1.75 m aan de hoogte van de gedenktekens op de huur graven, wat niet op de eigen graven geldt.

Religie

Deze begraafplaats bood het ruimste assortiment aan religieuze lijdendiensten van alle begraafplaatsen: een gezongen requiem, een gelezen requiem, of een gezongen begraving. Er kon zon en katholieke feestdagen begraven worden met kerkelijk ceremonieel maar “alleen op uitdrukkelijk verzoek. Uit het feit dat volgens de reglementen “Houten kruizen enz.” niet werden toegelaten kan worden geconcludeerd dat mensen deze wel wilden plaatsen.

Verdringing van de dood

Er wordt “ten strengste verboden” door “Z.D.H. den Bisschop” om redevoeringen of toespraken te houden. In combinatie met het aanbod van de lijdendiensten geeft dit aan dat er vooral een gewijde sfeer gewenst was.

Hagoort: Beth Haim

Reglementen

De Sefardische begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel is opgericht in 1614, zie ook bijlage 10. De begrafenis reglementen zelf zijn niet gevonden, daarom zijn er citaten gebruikt uit het boek van de Nederlandse historica Lydia Hagoort “Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel”. In 1855 wordt er een verordening tegen bedelarij op begraafplaats van kracht. In 1896 kwam er een nieuwe strenge begrafenis verordening, wanneer mensen schuld hadden bij de gemeente waren er geen ceremoniën mogelijk.¹¹⁹

Religie

Op Joodse begraafplaatsen mag niet worden begraven op de sabbat, en in 1844 wordt gesproken over problemen rond het begraven op zondag. (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014) (Wallet, 2014)

¹¹⁸ Stadsarchief Amsterdam, archief 1073 ligger 336

¹¹⁹ (Hagoort, 2005)179-274

Uiteindelijk geeft het stadsbestuur toestemming om ontheffing voor begraven op zondag tijdens epidemieën. Volgens Hagoort, was deze strijd voor de zondagsrust een uiting van een vermindering van de verdraagzaamheid, oftewel de bekeringszucht van de christenen.¹²⁰ In 1834 krijgt Abraham de Joseph toestemming om een ram te laten grazen op de begraafplaats, paarden waren verboden volgens de Joodse wet, maar schapen waren toelaatbaar. In Amsterdam hoefde de begeleider van een joodse begrafenis geen heffing te betalen wanneer deze buiten de stad begraven werd, dit is een uiting van godsdienstvrijheid want in andere steden zoals Utrecht was dit wel verplicht.¹²¹

Verdringing van de dood
De kerkenraad neemt in 1873 in het reglement op dat voor het plaatsen van monument of zerken met buitengewone inscripties, afbeeldingen of allegorieën toestemming moet worden gevraagd. Veelvoudig bezoek aan een kindergraf past niet in de traditie, ook voor de overige kinderen werd het ongewenst geacht dat vader en moeder aanhoudend het graf bezochten Ook een bank plaatsen bij een graf van een kind was niet toegestaan, evenmin als bloemen leggen op een graf.¹²²

Ransdorp

Reglementen

Ransdorp is een van de negen dorpskerkhoven die Amsterdam bij de annexatie van 1921 overnam. De huidige begraafplaats is een burgerlijke begraafplaats uit 1829.¹²³ Van Ransdorp is een enkele gedrukte verordening uit 1870 gevonden.¹²⁴ Lijken mogen pas na 12 jaar mogen worden geruimd, in plaats van de normale 10 jaar. Een mogelijke verklaring hiervoor is de hoge grondwaterstand en de slechte staat van het kerkhof, het kerkhof lag maar drie oude voeten (oftewel 0.85 m) boven het waterpeil, terwijl dit er zeven (1.96 m) moesten zijn. De begraafplaats was in zo'n slechte staat dat zelfs de kerkvoogd er niet begraven

¹²⁰ (Hagoort, 2005)186-251

¹²¹ (Snoep & Dirkse-Balhan, 1980)23

¹²² (Hagoort, 2005)257

¹²³ (Roever, 2004)88

¹²⁴ Stadsarchief Amsterdam: archief 390 Ransdorp

wilde worden.¹²⁵ Begraven is toegestaan op elke dag van de week. In artikel 11 van dit reglement staat dat: “alle bestuurders van de rij-of voertuigen zijn verplicht wanneer ze de begrafenisstoet op hun weg ontmoeten, ter zijde van den weg stil te houden totdat die stoet voorbij is”. En verder: ” Rij-of voertuigen, bespannen met paarden, ezels en honden, mogen een voor hen uitgaande begrafenisstoet niet dan stapvoets voorbijrijden,” met een uitgebreid arsenaal aan geldboetes bij overschrijding. In deze voorschriften is een burgerlijke eis tot fatsoen te herkennen.¹²⁶

6. Conclusies

De eerste deelvraag over de stand van het theoretisch debat over de sequestratie van de dood geeft aan dat er weinig theorie beschikbaar is waar overeenstemming over lijkt te zijn. Veel geciteerde theorieën als die van Ariès Elias zijn zwaar bekritiseerd. Met name de relatie tussen religie en sequestratie is weinig tot niet bestudeerd. De tweede deelvraag over de ontwikkeling van het begraven in de betreffende periodes gaven aan dat er een spectaculaire verlenging van de gemiddelde levensverwachting optrad in de bestudeerde periode. Een andere belangrijke ontwikkeling was dat de begraafplaatsen van protestanten en de Rooms-Katholieken hun centrale plaats in de stad en daarmee ook in de maatschappij verloren. De derde deelvraag was: *Welke aanwijzingen zijn ervoor sequestratie van de dood in Nederland in de periode van 1829-1950?* Hiervoor zijn een vrij groot aantal aanwijzingen gevonden, waarmee toenemende sequestratie weliswaar niet wordt bewezen maar wel aannemelijk wordt gemaakt. Belangrijkste hiervan zijn: de verbanning van de dood uit de publieke ruimte, de toenemende zelfcontrole bij rouw, het steeds eufemistischer taalgebruik over de dood en het verminderde bezoek aan begraafplaatsen. De vierde en laatste deelvraag was: *Welke aspecten van religie en sequestratie van de dood zijn herleidbaar uit begraafplaats reglementen van 1829 – 1950 in Amsterdam?* De religieuze aspecten komen bij de *protestantse* begraafplaatsen tot uiting in het feit dat er tot 1885 niet op zondag kon worden begraven, het heffen van extra rechten voor in- en uitvoer van lijken, en het voorschrijven van sobere kisten en lijkleden door gemeentelijke overheden. De aspecten van

¹²⁵ (Roever, 2004)89

¹²⁶ (Cappers, 2012)732

sequestratie komen bij de protestantse begraafplaatsen het meest tot uiting in het verbieden van het bezoek van kinderen onder de 16 jaar oud aan de begraafplaatsen, het niet toelaten van kindervagens en het verplicht uitbesteden van onderhoud van monumenten en beplanting. Bij *katholieke* begraafplaatsen komt religie tot uiting door het onderscheid te maken al naar gelang de doopstatus, het voorschrijven van kruizen als grafmonument, het verbieden van heidense gedenktekens, het aanbieden van een assortiment aan requiems op de begraafplaatsen, het rekening houden met de gevoeligheden in de naamgeving, en het aanbieden van aflat en dertig-daagse missen. De aspecten van sequestratie komen bij de katholieke begraafplaatsen naar voren bij het verbieden van het zelf onderhouden van graf en beplanting, waardoor het regelmatig grafbezoek minder noodzakelijk werd. Bij de *Joodse* begraafplaatsen uitte de religie zich vooral in de strijd om te mogen begraven op de zondagen. Hoewel het verbod aan ouders om te vaak het graf te bezoeken bij het overlijden van kinderen als uiting van sequestratie kan worden gezien, was dit tevens onderdeel van de traditie.

De hoofdvraag: *Wat was de rol van religie bij sequestratie van de dood gebaseerd op begrafenis reglementen in de periode van 1829-1950 in Amsterdam?* kan ik nu als volgt beantwoorden. Er lijken wel indicaties te zijn voor het mede bepalen van sequestratie door de gezindte maar deze zijn niet erg sterk. Sequestratie op basis van de begraafplaatsreglementen bij de protestanten lijkt marginaal groter dan bij de beide andere gezindtes in de periode van 1829-1950. Bij de Protestantse kerken en gemeenten was de belangrijkste ontwikkeling het verbieden van toegang van kinderen zonder begeleiding tot begraafplaatsen. Bij de rooms-katholieken is er qua ontwikkeling in de sequestratie vooral sprake van een verplichting tot het uitbesteden van het onderhoud van het graf, een ontwikkeling die ook leidde tot minder begraafplaatsbezoek. Mede omdat de wens hygiëne te verbeteren mee speelde om de dood op een afstand te plaatsen, is het lastig de religieuze component in de sequestratie te bepalen. De Joodse begrafenissen zijn daarbij het minst gewijzigd gedurende de beschouwde periode, mogelijk omdat deze tradities al erg lang deel uitmaken van het geloof.

Hoewel theorievorming beperkt is, is het wel duidelijk dat de sequestratie is toegenomen en dat deze ongunstige psychologische gevolgen heeft. Een revival van het klassieke en middeleeuws rooms-katholieke adagium: “gedenk te sterven” - Quotidie Morior! waarbij er elke dag over de dood werd gemediteerd zou uit dat oogpunt dan ook misschien een goede ontwikkeling zijn.

7. Vervolgonderzoek

Voor eventueel vervolgonderzoek is er allereerst meer theoretisch of empiristisch onderzoek nodig, waarin de relatie tussen religie en sequestratie wordt onderzocht. Hiertoe zou bijvoorbeeld empiristisch onderzoek gedaan kunnen op basis van de Historische Steekproef van de Nederlandse bevolking waarin 40000 levenslopen geboren tussen 1863- 1947 zijn opgenomen. Hiermee zouden relaties kunnen worden geanalyseerd tussen factoren die mogelijk met sequestratie en religie te maken hebben zoals of de plaats van overlijden (thuis of in een ziekenhuis) afhangt van de religieuze gezindte.¹²⁷ Ten tweede zouden ter goedkeuring ingediende tekeningen van begraafplaatsdocumenten kunnen worden bestudeerd om te bepalen of deze zijn afgewezen op basis van sequestratie, fatsoens- of om andere redenen. Bestuderen van de begraafplaatsen zelf geeft (behalve bij Joodse begraafplaatsen die niet geruimd mogen worden) maar weinig informatie over de ontwikkeling van de grafmonumenten.

8. Reflectie

Als onderdeel van de voorbereiding op deze scriptie heb ik een aantal begraafplaatsen rond Amsterdam bezocht, en wat mij in retrospectief opviel is dat dat ik de meeste nooit had opgemerkt, ondanks dat ze vaak een grote oppervlakte bestrijken. Dit lijkt erop alsof ik ze onbewust niet wilde waarnemen. Ook moest ik een drempel over om zelf te fotograferen op de begraafplaatsen, ik voelde een mengsel van schuchterheid, misschien zelfs een vorm van angst, en twijfel of het rondlopen op een begraafplaats voor de studie wel “fatsoenlijk” was. Wat me verder opviel was dat de begraafplaatsen ver buiten de bebouwde kom waren geplaatst, zo ver dat het vroeger echt een onderneming moet zijn geweest om er te komen, dus dat heeft begraafplaatsbezoek ook niet in de hand gewerkt.

¹²⁷ (Mandemakers, 2004) 110

Het maken van deze scriptie heeft mij ook persoonlijk geholpen inzicht te krijgen in hoe ik en mijn familie om zijn gegaan en nog ga met sequestratie. Het verdringen van de dood bleek in de tijd van het overlijden van mijn zus een vrij algemene optredend verschijnsel te zijn geweest. Maar ook viel me bijvoorbeeld op dat ik nog moeite had met het vermelden van de naam van mijn overleden zus, Jeanine, al is dat al weer enige tientallen jaren geleden. Maar uiteindelijk heb ik er voor gekozen haar naam hier tocht te vermelden als een bescheiden vorm van gedenken.

Voor wat betreft de methodiek van de reciprocal illumination liep ik tegen een aantal problemen op. Allereerst vond ik weinig complete reeksen van begraafplaatsreglementen, waardoor het in de tijd vergelijken lastig werd. Om de te vergelijken data te selecteren is veelal bestaande literatuur gebruik (die vaak leunt op Elias of Ariès). Dit zou dus ook een verklaring kunnen zijn voor het feit dat de getrokken conclusies grotendeels in lijn liggen met de theorie van Elias.

9. Bibliografie

- Allen, C. (2007). The poverty of death: social class, urban deprivation, and the criminological consequences of sequestration of death. *Mortality*, 12(1), 79-93.
- Ariès, P. (1975). *Western attitudes toward death: From the Middle Ages to the present* (Vol. 3): JHU Press.
- Ariès, P. (1987). *The hour of our death* (Repr.. ed.). London: London : Penguin Books.
- Bertilsson, T. M. (2002). Norbert Elias and Modern Social Theory. *Acta Sociologica*, 45(1), 63-66. Retrieved from <http://asj.sagepub.com/content/45/1/63.short>
- Boer, P. D. (1983). Mentaliteitsgeschiedenis. Een begripsbepaling. *BMGN : Low Countries Historical Review*, Vol 98, Iss 3, Pp 318-336 (1983).
- Boon, T. d., & Geeraerts, D. (2005). *Van Dale: groot woordenboek van de Nederlandse taal. Utrecht: Van Dale lexicografie.*
- Bot, M. (1998). *Een laatste groet: uitvaart-en rouwrituelen in multicultureel Nederland*: M. Bot.
- Cappers, W. P. R. A. (2012). *Aan deze zijde van de dood : funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010 / Bd. 1*. Proefschrift Amsterdam, VU, S.I.
- Chidester, D. (1990). Patterns of transcendence: Religion, death, and dying.
- Darnton, R. (1990). De kus van Lamourette : bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis. In C. Jonkheer (Ed.). Amsterdam: Amsterdam : Bakker.
- de Boer, H., & de Bood, E. (1996). *Wolters' Ster Woordenboek Engels-Nederlands: Wolters-Woordenboeken.*
- De dood verbloemen? : begraven en cremieren in Amsterdam : gedenktekens spreken. (1982). In W. G. Overbosch, G. v. d. L.-S. Prof. Dr, & K. Nieuwe (Eds.). Amsterdam: Amsterdam : De Nieuwe Kerk.
- Death and bereavement across cultures. (1997). In C. M. Parkes, P. D. Laungani, & B. Young (Eds.). London [etc.]: London etc. : Routledge.
- E. Kurpershoek, H. v. d. B. (1995). *Zorgvlied - De geschiedenis van een begraafplaats.* Amsterdam.
- Elias, N., & van den Bergh, G. B. (1990). *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd: essay*: Meulenhoff.
- Eloy, A., Hollebosch-Van Reck, Y., & Meillander, V. (1986). *Een visie op de dood, 1790-1914 kerk, vrijdenkerij, esoterie, spiritisme*: Gent Museum voor Volkskunde.
- Fahrenfort, J. J. (1947). Dodenbezorging en cultuur. In C. C. v. d. c. Graft (Ed.). Amsterdam: Amsterdam : Ploegsma.
- Franke, H. (1985). De dood in het leven van alledag : twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland. 's-Gravenhage: 's-Gravenhage : Nijgh & Van Ditmar.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*: Stanford University Press.
- Gorer, G. (1965). *Death, grief, and mourning*: Doubleday New York.
- Hagoort, L. (2005). *Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel: de begraafplaats van de Portugese Joden in Amsterdam 1614-1945*: Uitgeverij Verloren.
- Holtkamp, C. P. M. (1934). De statie De Liefde buiten de Raampoort. Amsterdam: Amsterdam : Klaassens.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*: Uitgeverij Van Gorcum.
- Kok, H. L. (1970). De geschiedenis van de laatste eer in Nederland. Lochem: Lochem : De Tijdstroom.
- Kübler-Ross, E. (2012). *Over rouw*: Ambo.

- Liefbroer, A. C. (2000). Levenslopen in verandering : een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970. In P. A. c. Dykstra (Ed.). Den Haag: Den Haag : Sdu Uitgevers.
- Mandemakers, K. (2004). De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context. *Bevolking en gezin*, 33, 91-114.
- Maso, B. (1995). Elias and the Neo-Kantians: Intellectual Backgrounds of The Civilizing Process. *Theory, Culture & Society*, 12(3), 43-79. Retrieved from <http://tcs.sagepub.com/content/12/3/43.short>
- Maxwell, M., & Tschudin, V. (1990). Seeing the Invisible Modern Religious and Other Transcendent Experiences.
- Meiden, W. v. d. (2008). Beeldenstormers en bruggenbouwers : canon van de Nederlandse religiegeschiedenis. Zoetermeer: Zoetermeer : Meinema.
- Mellor, P. A., & Shilling, C. (1993). Modernity, Self-Identity and the Sequestration of Death. *Sociology*, 27(3), 411-431. doi:10.1177/0038038593027003005
- Newton, T. (2006). *Contemporary Sociology*, 35(3), 311-312. doi:10.2307/30045842
- Roever, M. d. (2004). De begraafplaatsen van Amsterdam. In J. c. Bierenbroodspot (Ed.). Amsterdam: Amsterdam : Lubberhuizen.
- Rooy, P. D. (1999). H. te Velde, H. Verhage, De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900. *BMGN : Low Countries Historical Review*, 114(2), 296.
- Ruberg, W. (2008). Outer Display and Inner Insincerity: The Functions of Mourning Dress in the Nineteenth-Century Netherlands. *Nineteenth-Century Contexts*, 30(3), 247-260. doi:10.1080/08905490802347262
- Sharma, A. (2012). *Religious studies and comparative methodology: The case for reciprocal illumination*: SUNY Press.
- Snoep, D. P., & Dirkse-Balhan, A. (1980). *Dood en begraven: sterven en rouwen 1700-1900*: Centraal Museum.
- Spierenburg, P. (1981). *Elites and Etiquette Mentality and social structure in the early modern Northern Netherlands* (Vol. 9). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Van Rooden, P. (1996). Religieuze regimes. *Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, 71.
- Wallet, B. (2014). *Zeeburg: Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014*: Uitgeverij Verloren.
- Wojtkowiak, J., Rutjens, B. T., & Venbrux, E. (2010). Meaning Making and Death in a Secular Society: A Dutch Survey Study. *Archive for the Psychology of Religion*, 32(3), 363-373. doi:doi:10.1163/157361210X532059
- Wong, L. P., Fung, H. H., & Jiang, D. (2015). Associations between religiosity and death attitudes: Different between Christians and Buddhists? *Psychology of Religion and Spirituality*, 7(1), 70.
- Wouters, C. (1990). *Van minnen en sterven: Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*: B. Bakker.

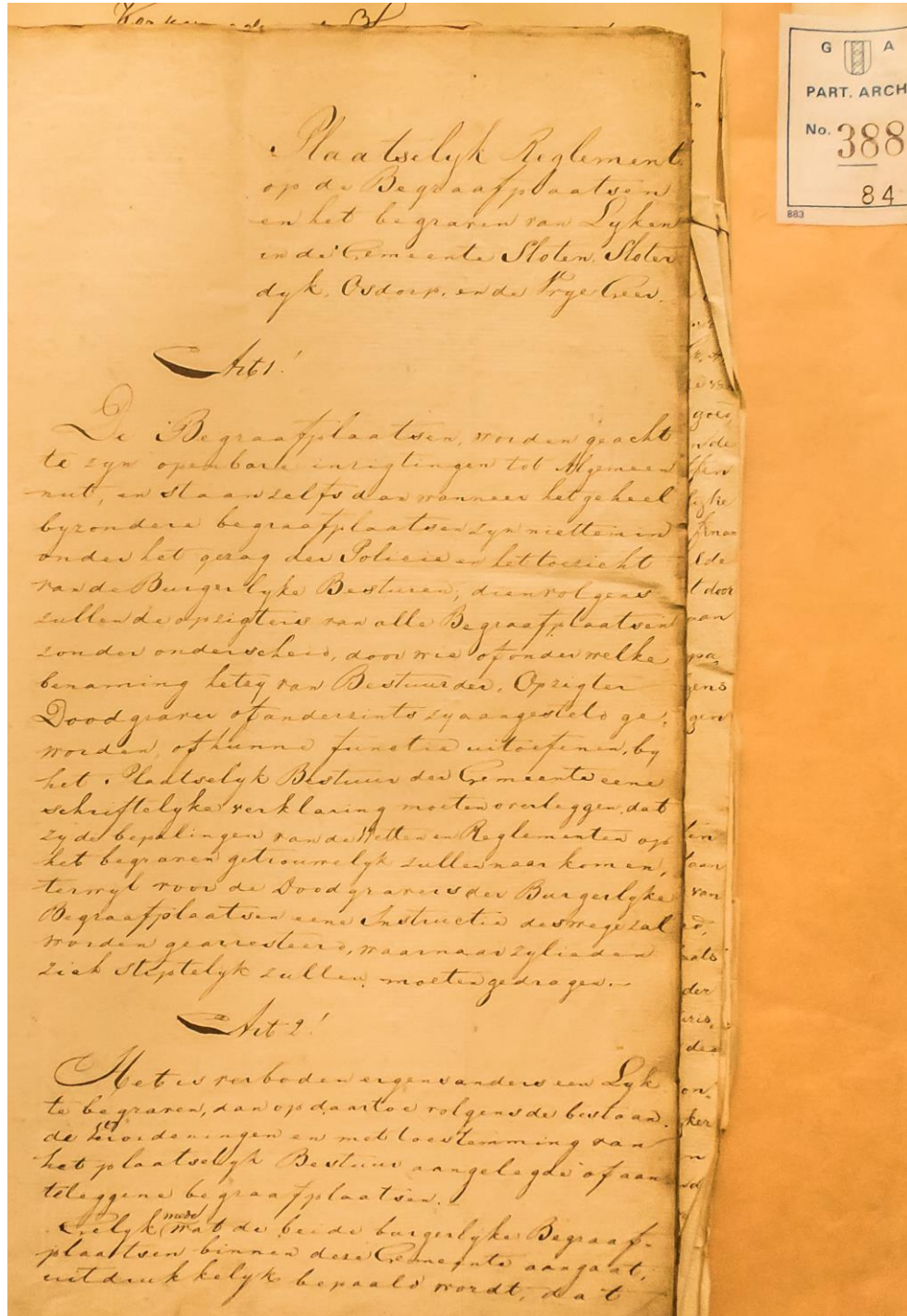
10. Bijlagen

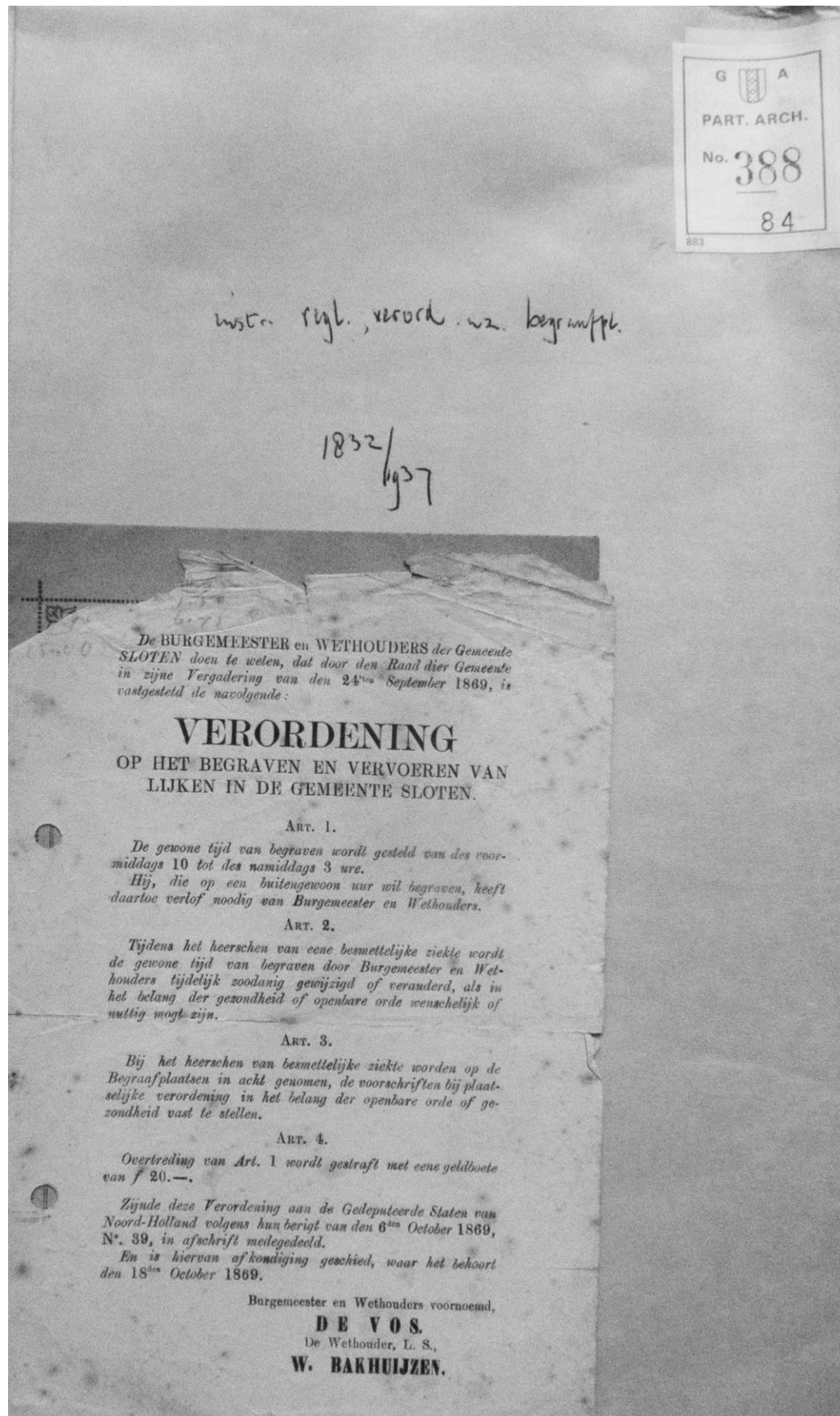
Bijlagen:

- 1: Begrafenis reglementen Sloten, Sloterdijk Osdorp
- 2: Provinciaal reglement Holland 1851
- 3: Begrafenis reglement Rustoord 1938
- 4: Buitenveldert 1921
- 5: Sloterkerk, Sloten
- 6: Petruskerk, Sloterdijk
- 7: Rustoord, Buitenbegraafplaats te Diemen, 1791
- 8: Voormalige RK-begraafplaats De liefde, Amsterdam
- 9: St. Barbara, Amsterdam
- 10: Joodse Begraafplaats Beth Haim Ouderkerk aan de Amstel

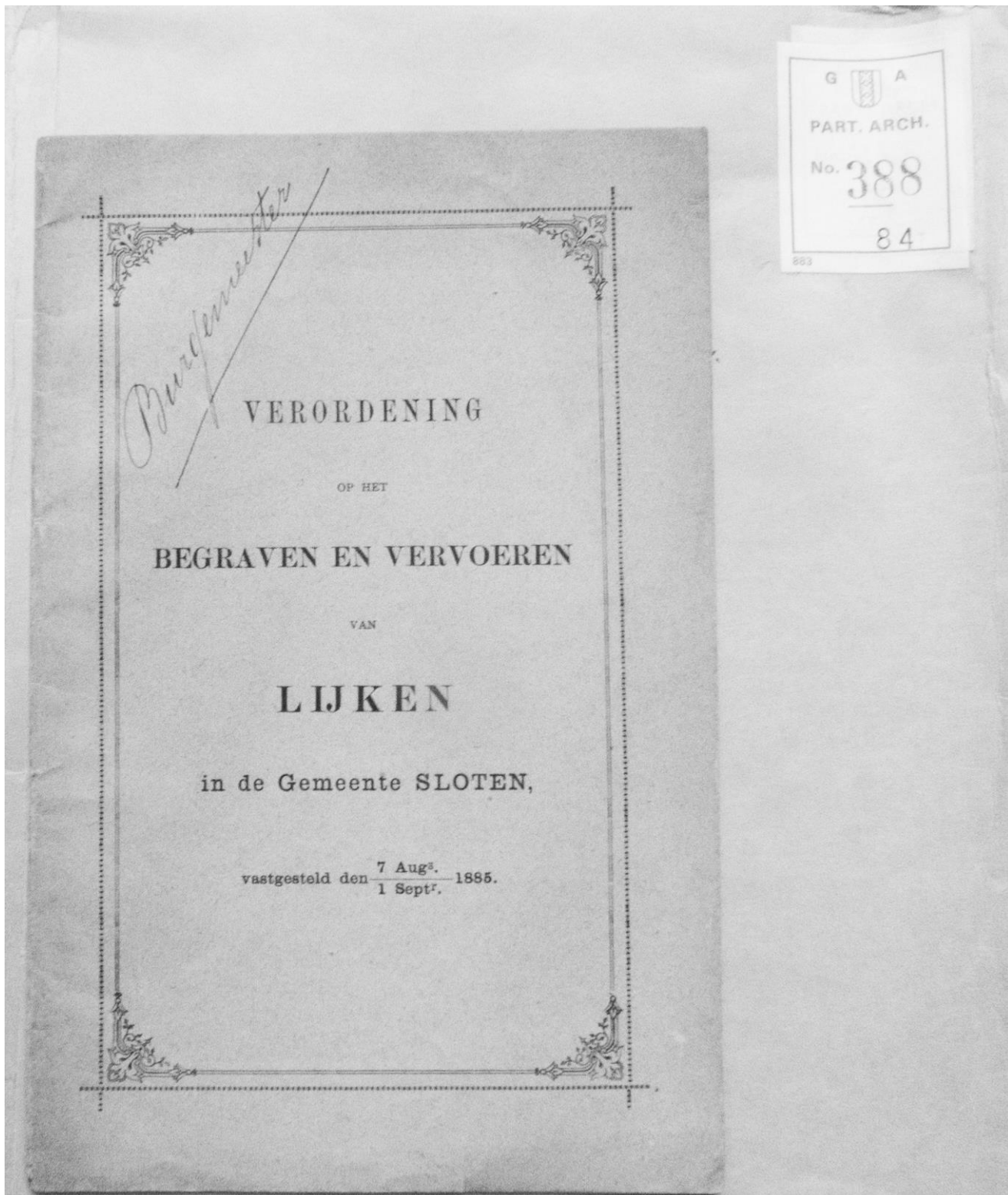
Bijlage 1 Begrafenis reglementen Sloten, Sloterdijk Osdorp

Anno 1834

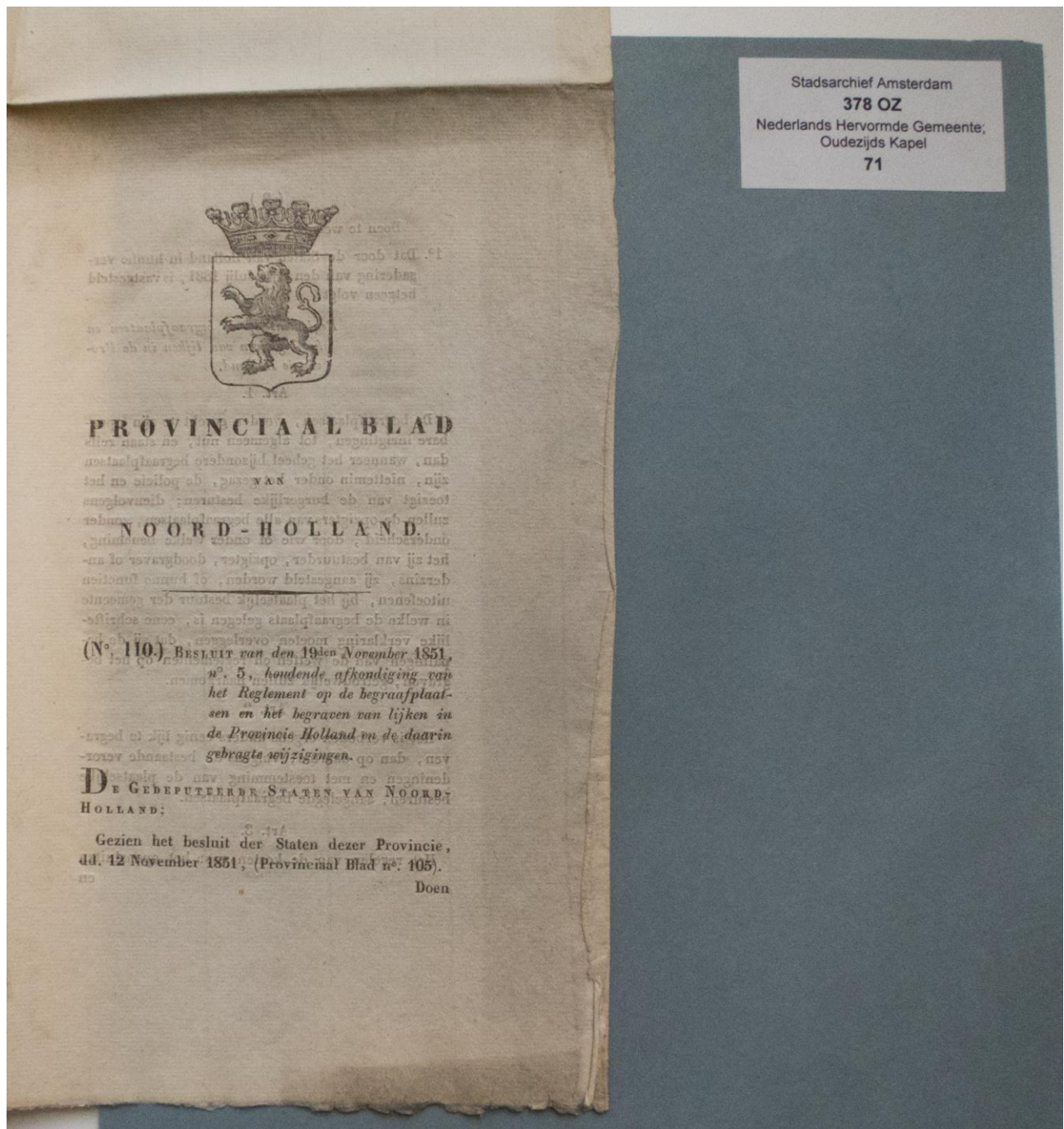

Verordening Sloten begraven en vervoeren lijken anno 1869

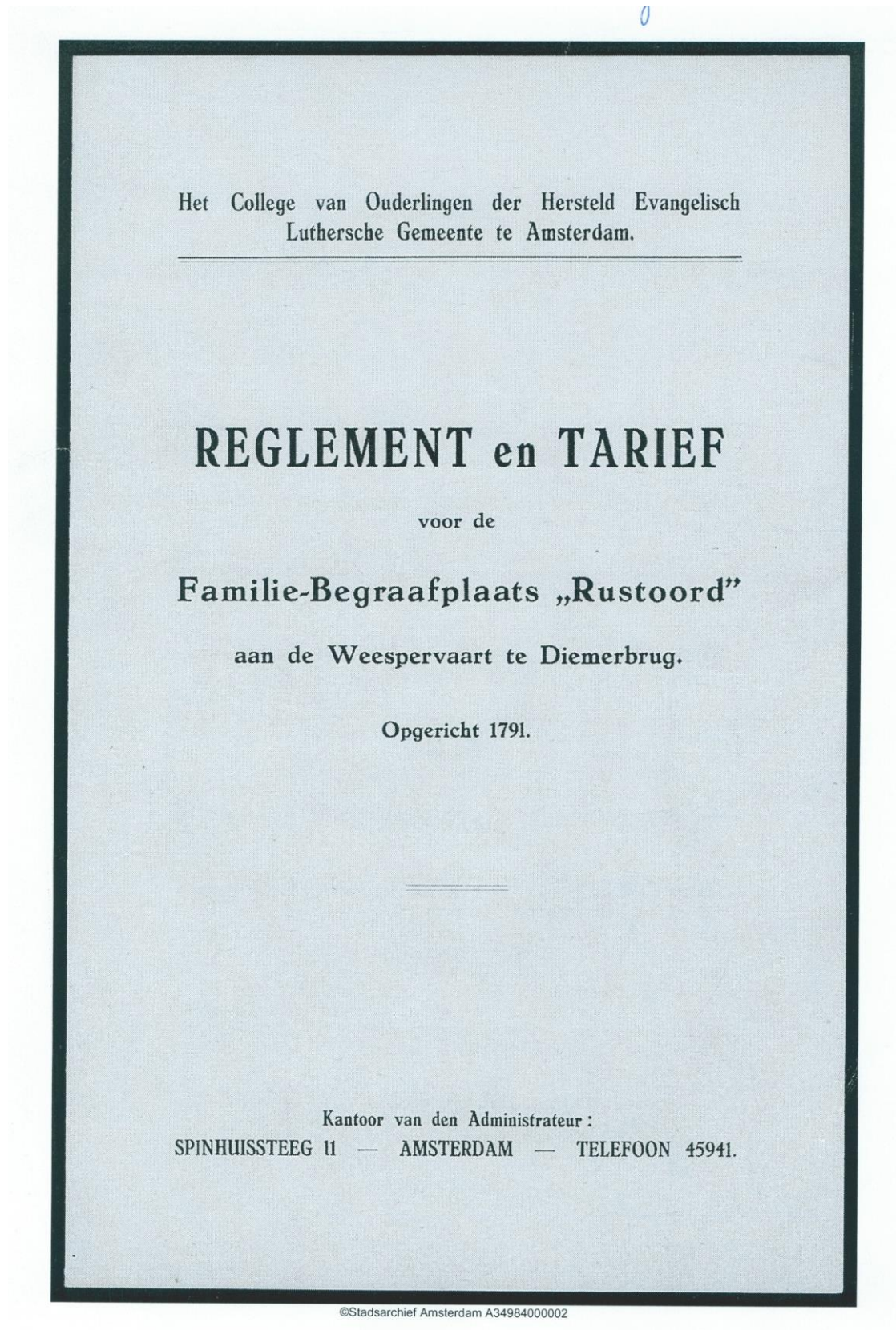
Verordening Sloten Anno 1885

Bijlage 2: Provinciaal reglement Holland 1851

Titelblad Provinciaal reglement Noord Holland 1851

Bijlage 3: Begrafenis reglement Rustoord 1938

Reglement Rustoord 1938 -titelblad

AULA.

Art. 14.

- (1) Dadelijk na aankomst op de breedplaats wordt het vijf te in de aula opgebebaard door het personeel van den stoel. Ten hoogste vijf Franzen worden toegelaten.
- (2) Bloedstukken mogen worden binnen gebracht.
- (3) Wordt aan de baar niet gesproken, dan wacht het personeel in de aula op het binnentreden der familie. Wordt aan de baar gesproken, dan wordt orgespeel ten gehoorde gebracht, dan verlaat het personeel de aula en wordt de familie toegelaten.
- (4) Het personeel kan om middelen tusschen de aula en blijft buiten de gesloten deuren wachten, totdat deze weder de aula open gepend.
- (5) Wanneer de familie de aula betreedt, worden geen rechten gegeven, tenzij de familie een gebruik heeft van de aula.
- (6) Opening in de aula is verhoden wanneer er een doodsoorzaak en een besmettelijke ziekte is geweest of wanneer vochtalscholding naar buiten is getreden.

ORGELSPIL.

Art. 15.

- 1) Gelegenheid bestaat om gedurende het gebruik der aula orgelspel te laten gehoor en te doen brengen, waarvoor een recht wordt gegeven volgens Tarief.

RONDDIENEN VAN VERVERSCHINGEN.

Art. 16.

- Telegenheid bestaat om na de beaardiging in de aula koffie of een andere verversing te doen rondnemen tegen het daarvoor gebruikelijke tarief, mits de wensch daartoe bij de aanmelding der begraafing te kennen gegeven.

OPENSTELLING DER BEGRAAFPLAATS, ENZ.

Art. 17.

- 1) De begraaftplaats voor heren, die werkzaamheden op de graven hebben te verrichten, aangesteld gedurende den tijd, dat zij werkzaam zijn, en die door de Commissie tot Beheer te bepalen tijd.
- 2) Kinderen beneden zestien jaar hebben geen toegang zonder geselschap.
- 3) Bezoekers en personen, die werkzaamheden op graven hebben te verrichten, zijn verplicht zich te houden aan de aanwijzingen van het dienstandende personeel der begraaftplaats.
- 4) Het is verboden op de begraaftplaats rijwielen, kinderwagens of andere mede te brengen.
- 5) Het is verboden op de begraaftplaats bloemen of andere waren te koop aan te bieden of aanbiedingen te doen met betrekking tot grafsteen of begrafenis.
- 6) Overschrijden van buittengrenzen gedagteekenen mag niet geschieden, behalve onder dat tijdig overleg overleg heeft plaats met den directeur met betrekking tot datum en uur der plechtigheid en tot de kosten, waarop deze zal geschieden.

28

- [illegible]

IN WERKING TREDING REGLEMENT.

Art. 18.

Dit reglement treedt in werking op 1 November 1938. Met ingang van dien datum zijn alle vorige reglementen vervallen en is dit reglement ook van kracht voor vroeger uitgegeven graven, benevens voor het onderhoud daarvan.

OVERGANGSBEPALINGEN.

Art. 19.

- 1) Zij, die recht op een graf of grafurme verkregen door overeenkomst met een voegeren eigenaar, behouden het recht, onder bedingen, de afwijken van de in dit reglement vastgestelde bepalingen, — na daartoe gedane oproeping in tenniste twee te Amsterdam vermaande dagbladen — tot 1 Januari 1940 hunne rechten geldend te maken door overlegging aan de Commissie tot Beheer van de daartoe bestemde bescheiden.
- 2) Voor zoover de in het eerste lid bedoelde overlegging van bescheiden achterwege blijft, zal gesacht worden, dat de rechthebbenden zich aan de bepalingen naar de bepalingen van dit reglement.
- 3) Desgewenscht zullen zij, die onder een voegeren eigenaar recht op een graf of grafurme verkregen, in de gelegenheid worden gesteld om hunne rechten, onder voor elk geval vast te stellen bepalingen aan de Commissie tot Beheer af te staan of over te dragen.

Aldus vastgesteld in de Vergadering van Ouderlingen der
Hersteld Evangelisch Luthersche Gemeente te Amsterdam,
eigenaren der begraafplaats, gehouden op 29 Spt. 1938.

N. SCHENKMAN, Voorzitter

P. W. F. FRANSEN, Secretaris.

Goedgekeurd door de Algemeene Kerkelijke Commissie in haar vergadering van 1 December 1943.

Dr. J. E. B. BLASE, Voorzitter.

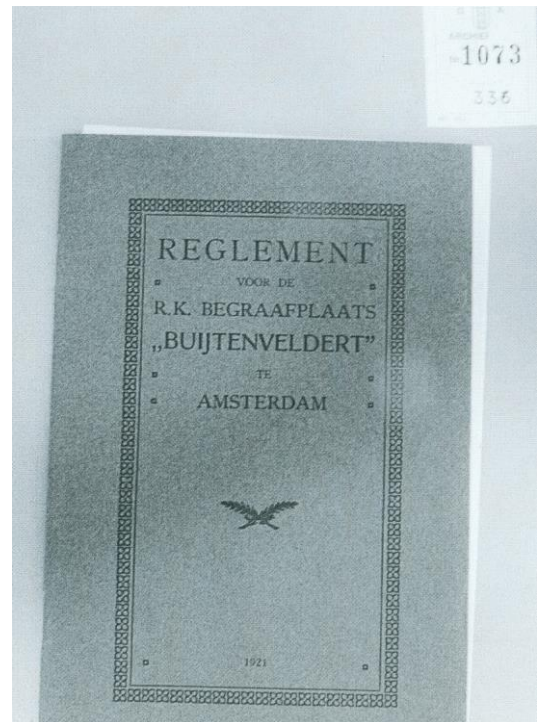
Ds. B. E. J. BIK, Secretaris.

66

Bijlage 4: Buitenveldert 1921

Titelblad en slotblad

Reglement Buitenveldert 1921

— 14 —			
monumenten, hekken, kruisen enz., naar het tarief van Art. 26 en 27 niet op verlangen van den rechthebbende door het kerkbestuur geschiedt) blijft voor rekening van den rechthebbende, en is voor dezen verplichtend.			
ART. 29.			
Wanneer gedenkteekenen, zerken of hetgeen de graven dekt of siert, naar het oordeel van het kerkbestuur worden verwaarloosd, wordt de belanghebbende door het kerkbestuur schriftelijk gewaarschuwd. Wordt aan die schriftelijke waarschuwing binnen den daarbij bepaalde tijd geen gevolg gegeven, dan is het kerkbestuur bevoegd de voorwerpen te doen verwijderen en daarmede naar goedvinden te handelen.			
GRAFRECHTEN.			
ART. 30.			
De grafrechten voor ieder lijk, met inbegrip van de kerkelijke begrafenis, zijn vastgesteld volgens onderstaand tarief;			
RANGEN.	BOVEN 12 JAAR.	BENEDEN 12 JAAR.	BENEDEN 2 JAAR.
Eerste . . .	f 70.—	f 35.—	f 17.50
Tweede . . .	„ 36.—	„ 18.—	„ 9.—
Derde . . .	„ 24.—	„ 12.—	„ 6.—
Vierde . . .	„ 14.—	„ 7.—	„ 3.50

— 15 —

ART. 31.

Wanneer bij een begrafening een lijkdienst gehouden wordt, is men verschuldigd:

Voor een *gezongen* Requiem:
1ste klasse f 70.—, 2de f 40.—, 3de f 25.— en 4de f 15.—.

Voor een *gelezen* Requiem:
1ste klasse f 50.—, 2de f 25.—, en 3de f 15.—.

Voor een *gezongen* begrafening:
1ste klasse f 10.—, 2de f 7.50, 3de en 4de f 5.—.

ART. 32.

De grafrechten voor lijken, die in den ongewijden grond begraven worden, zijn vastgesteld volgens onderstaand tarief:

Voor een ongedoopt kind f 1.50.
Voor ieder ander lijk „ 8.—.

ART. 33.

Alleen bij een begrafenis in de gewijde aarde kan van het luiden der klok gebruik worden gemaakt, waarvoor moet worden betaald:

1ste klasse f 2.50, 2de f 1.50, 3de en 4de f 1.—.

SLOTBEPALING.

In geschillen of bij twijfel omtrent den zin en de toepassing der artikelen van dit Reglement, blijft aan het kerkbestuur het recht voorbehouden daarover te beslissen.

41

Bijlage 5: Sloterkerk, Sloten

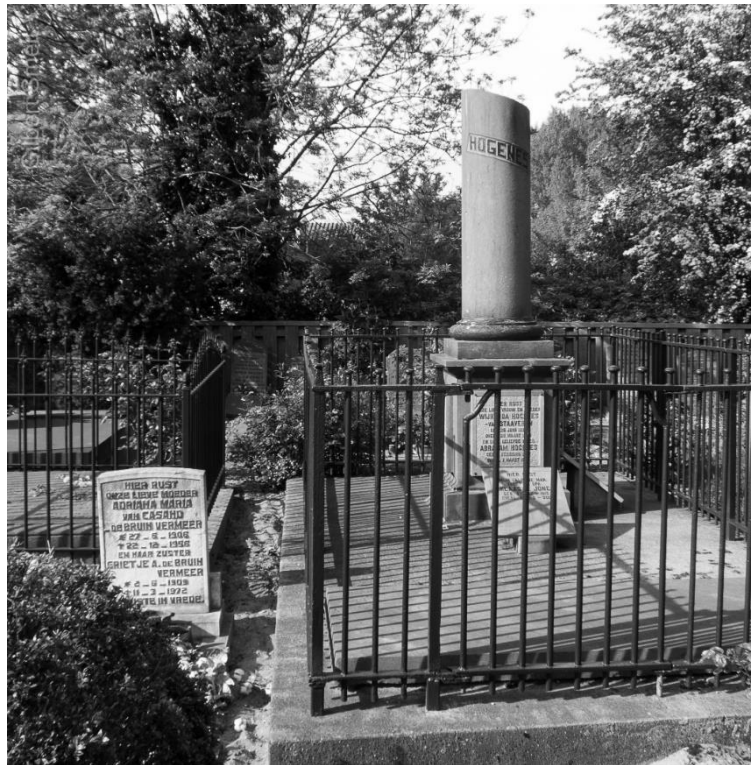

Sloterkerk kerkhof, voorgrond typisch 19^e eeuwse graf met gedecoreerd gietijzer hek (2015)

Bijlage 6: Petruskerk, Sloterdijk

Petruskerk: Zerkenvloer op kerkhof (2015) –tussenvorm van kerk en begraafplaats: kerkvloer zonder dak.

Petruskerk: afgebroken zuil, geliefd neo-classicistisch grafmonument in de 19^e eeuw met hekwerk rond graf (2015)

Bijlage 7: Rustoord, Buitenbegraafplaats te Diemen, 1791

Hersteld Luthers kerkhof met aula van de midden 20ste eeuw (2015)

Bijlage 8: Voormalige RK-begraafplaats De liefde, Amsterdam

Voormalige Begraafplaats de Liefde, thans Bilderdijkpark (2015)

Nu ingesloten in de bebouwing.

Voormalig lijkenhuis RK begraafplaats de Liefde, nu horeca gelegenheid (2015)

Bijlage 9: St. Barbara, Amsterdam

Kapel van de RK-begraafplaats St. Barbara, Spaarndammerdijk (2015)

Geen uiterlijke referenties aan geloof of dood – behalve de torenspits.

RK Grafmonument – St. Barbara (2015) Reglement gedenktekens op de begraaven 1954: “Elk gedenkteken moet van een kruis worden voorzien”.

Bijlage 10: Joodse Begraafplaats Beth Haim Ouderkerk aan de Amstel

Joodse begraafplaats Beth Haim – Ouderkerk aan de Amstel, sinds 1614 (2015)
Het Joodse geloof stelt weinig eisen aan het onderhoud van de begraafplaats, maar eeuwige grafrust is verplicht.

Beth Haim: Sefardisch grafmonument Benjamin senior 1727, Mozes de Moederhard Senior 1730 (2015) Kostbare graftekens getuigen van welstand.